

F – ELTŰNŐ EMLÉKEK,
MŰEMLÉKI PURIZMUS
VIOLETT-LE-DUC
MUNKÁSSÁGÁBAN

PATAK GERGELY

K O N Z U L E N S

DARAGÓ LÁSZLÓ
PAZÁR BÉLA

2014.10.27.

Tartalom

Bevezető.....	3
Kutatástörténet.....	3
Purizmus.....	5
Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc.....	5
Francia műemlékek helyzete Viollet-le-Duc korában.....	10
Viollet-le-Duc, mint helyreállító építész.....	10
Vézelay és Viollet-le-Duc.....	11
Pierrefonds és Viollet-le-Duc.....	14
Viollet-le-Duc, mint építészeti író.....	17
Histoire de l'habitation humaine.....	18
Viollet-le-Duc, mint dekoratőr.....	19
Viollet-le-Duc, mint a modern iránt elkötelezett ember.....	20
Viollet-le-Duc hatása későbbi korok építészetére.....	20
Kritika, a mai karták szemszögéből a purizmus.....	21
Kritika, a mai karták szemszögéből Viollet-le-Duc helyreállításai.....	23
Henszlmann Imre – a magyar gótika elkötelezettje.....	24
Magyar purizáló példák, kortárs hajtások.....	24
Források.....	24
Függelék.....	28

F-eltűnő emlékek, Műemléki purizmus Viollet-le-Duc munkásságában

Patak Gergely

Konzulens: Pazár Béla, Daragó László

Bevezető

200 éve született Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, francia építész, aki korszakának nemzeti, majd nemzetközileg elismert műemlékek gondozásával, átalakításával foglalkozó szakembere lett.

Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy Viollet-le-Duc sajátos purizáló helyreállító elvének megvalósulását kövessem végig a francia műemlékeket elemezve, s összevetve a karták által szabályozott attitűddel. Érdekes kitekintést jelent Henszlmann Imre munkássága, aki Viollet-le-Duc kortársaként hazánkban nagyon hasonló elv mentén alkotott, írt a hazai helyreállításoknál kívánatos purista felfogásról.

A bicentenáriumi aktualitáson kívül, úgy tartom, fontos 2014-ben a magyar műemlékvédelem számára is Viollet-le-Duc munkássága, mivel az utóbbi évek műemléki munkáinál a kartákban írt megóvó, őrző attitűd és a purista szemléletű teljességre törekvés egymáshoz közeledni, összekapcsolódni látszik (Várkert bazár, pesti Vigadó, budai Sándor-palota példáit kiemelve).

Írásom egy témafelvetés egy későbbiekben kidolgozandó, bővebb tudományos dolgozathoz, és előre jelzem a téma feldolgozottságának töredékességét.

Köszönöm Daragó László tanáromnak a lehetőséget, hogy másodjára is magával vitt Burgundiába, ahonnan a témához kapcsolódó források nagy része származik. Továbbá köszönöm Pazár Béla tanáromnak a téma áttekintésében nyújtott segítségét.

Kutatástörténet

A dolgozat témája három tárgy köré csoportosul:

- Viollet-le-Duc építészeti, műemléki munkássága;
- a purizmus és purista szemléletű XIX. századi műemlékvédelem Európában
- magyar műemlékvédelem purista korszaka, alkotói

Az első témával természetesen a franciák foglalkoztak legátfogóbban, így Viollet-le-Duc saját írásai¹, az emlékévek, emlék-kiállítások alkalmából összeállított monográfiák, elemző, kritikai írások,

¹ Viollet-le-Duc teljes publikációs listája 1854-1879 között: Foucart 1980, 395-404. oldalakon, és függelékben

katalógusok² és az Encyclopaedia Universalis leíró szócikke³ képezik a kutatás francia nyelvű forrását. Viollet-le-Duc kritikái, építészetelméleti, építészettörténeti megítéléséhez Nikolaus Pevsner⁴, Bernd Evers⁵ Szentkirályi Zoltán⁶ és Kalmár Miklós⁷ műveit olvastam el.

A második téma a purizmus, mellyel Fekete Ilona átfogó dolgozata foglalkozott 2007-ben⁸, továbbá a fogalom értelmezéséhez a Magyar Katolikus Lexikonból Entz Géza meghatározását⁹ és a Karták Könyvét¹⁰ vettem alapul. Ennek a témának feldolgozása további kutatást igényel.

A harmadik téma Henszlmann Imre¹¹, Steindl Imre, Storno Ferenc munkásságáról és a XIX. századi magyar műemlékvédelem helyzetéről szól, amit szintén Fekete Ilona¹², Marosi Ernő¹³, Sisa József¹⁴ és Dr. Horler Miklós¹⁵ korábban kutatott, ám ennek feldolgozása is további kutatást igényel.

² Bercé 2013 = FRANÇOISE BERCÉ: Viollet-le-Duc. Éditions du Patrimoine Centre des monuments nationaux, Paris, 2013.,

Poncelet 2007 = ETIENNE PONCOLET (Architecte en Chef et Inspecteur Général des Monuments Historiques): La LEÇON d'ARCHITECTURE (un château reconstruit dans les années 1860). Colloque Viollet-le-Duc, Pierrefonds, 2007.

Leniaud 1994 = JEAN-MICHAEL LENIAUD: Viollet-le-Duc ou les délires du système. Editions Mengès, Paris, 1994.

Foucart 1980 = BRUNO FOUCCART: Viollet-Le-Duc : Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 19 Février-5 Mai 1980. Éditions de la Réunion des musées nationaux, Paris, 1980.

³ Bressani 2014 = MARTIN BRESSANI: Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel – (1814-1879). In: Encyclopædia Universalis (en ligne), látogatva: 2014. október 21. URL: <http://www.universalis.fr/encyclopedie/eugene-emmanuel-viollet-le-duc/>

⁴ Pevsner 1972 = NIKOLAUS PEVSNER: Az európai építészet története. Nyugat-Európa a X. századtól a XX. századig. Fordította: Borbás Mária, Corvina Kiadó, Budapest, 1972.

⁵ Evers 2006 = BERND EVERS: Architectural Theory. TASCHEN, Köln, 2006.

⁶ Szentkirályi 1980 = SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN: Az építészet világtörténete. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1980.

⁷ Kalmár 2001 = KALMÁR MIKLÓS: Historizmus, Századforduló. A polgári építészet kialakulása. Az építészet története tankönyv-sorozat, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.

⁸ Fekete 2007 = FEKETE ILONA: Purizmus mint történeti revízió. A korai műemlék-helyreállítás gondolati háttere és megvalósulása Kassán. Zempléni Múza, Társadalomtudományi és kulturális folyóirat, VII. évfolyam 2. (26.) szám, Sárospatak, 2007. megjelent interneten is: http://www.zemplenimuzsa.hu/07_2/fekete.htm és http://www.zemplenimuzsa.hu/07_2/tudomany.pdf

⁹ Magyar Katolikus Lexikon, Entz Géza szócikke, <http://lexikon.katolikus.hu/P/purizmus.html> megtekintve: 2014. október 23.

¹⁰ Fejérdy 2011 = DR. FEJÉRDY TAMÁS DLA: Karták könyve, ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2011.

¹¹ Sisa 2013 = SISA JÓZSEF: Henszlmann Imre (1813-1888) Kiállítás születésének 200. évfordulójára. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2013.

¹² Fekete 2007

¹³ Marosi Ernő: Steindl Imre és a kassai dóm = Steindl Imre építész, műegyetemi tanár emlékezete, Budapesti Műszaki Egyetem, 1989. 43. oldal, Marosi Ernő: Az égbetörő csúcsív közhelye = 2000. Irodalmi és társadalmi havilap, 2002. 5. szám, Marosi Ernő: Henszlmann Imre és Kassa városának ónémet stílusú templomai, Argumentum kiadó, 1996. 12. oldal, Marosi Ernő: Henszlmann Imre (1813-1888), a magyar művészettörténet-írás kezdetén = Enigma, 2006. 47. szám „Emberek, és nem frakkok” 30-31. oldal

¹⁴ Sisa József: Steindl Imre, Holnap kiadó, 2005., Sisa József: Henszlmann Imre részvétele a lille-i székesegyház és a konstantinápolyi emléktemplom tervpályázatán = Ars Hungarica, 1990. 1. szám. 66. oldal

¹⁵ Dr. Horler Miklós: Műemlékvédelem története c. egyetemi jegyzete, Horler Miklós: Henszlmann Imre műemlékvédelmi elvei = Ars Hungarica, 1990. 1. szám, 113-121. oldal, Horler Miklós: A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában. A Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézete, Budapest, 1984., Horler Miklós: A műemlékvédelmi szemlélet alakulása a Velencei Cartától napjainkig = Művelődés, 49. 1996. 7/8. 38-40. oldal

Purizmus

Ezt a kifejezést először nyelvtörténészek kezdték használni. Purizmus: Nyelvtisztaságra való (túlzó) törekvés. Így határozza meg a szót a Magyar Értelmező Kéziszótár.

Építészeti, és műemléki szóhasználatban a Purizmus kifejezés a következő:

„A 19. század műemlékvédelmének stílustisztaságra törekvő módszere. - Kevésbé vagy egyáltalán nem vette figyelembe a műemlék múltjának történetiségét, és az egyedül eredetinek tartott legelső vagy leginkább uralkodó állapotot kívánta visszaállítani. Ennek érdekében a műemlék életének minden más időszakát száműzte, elemeit, nyomait eltávolította, vagyis a műemléket „purifikálta”. A történeti fejlődés következtében eltűnt szerkezeteket, formákat a művészeti stílusokról szerzett széleskörű ismeretek alapján pótolta. Nem becsülte az anyag és a felület eredetiségét, irtózott a töredékességtől, az eredeti vagy annak ítélt formát, szerkezetet meghatározónak tartotta, de a sérült eredeti részleteket épre kiegészített másolattal helyettesítette. A későbbi berendezéseket eltávolította és a választott stílusban újonnan tervezettekkel cserélte ki.”¹⁶ – Entz Géza

Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc

Párizsban született Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc 1814. jan. 27-én, s Lausanne-ban halt meg 1879. szept. 17-én.¹⁷

Az Encyclopaedia Universalis francia nyelvű 2014-es szócikke így ismerteti őt:

„Viollet-le-Duc munkássága mai napig vitákat okoz, arról, hogy milyen szerepe volt a korai műemlékvédelemben, ugyanakkor hogy milyen minőségben ismertette a középkori művészetet, vagy hogy milyen helye van a formálódó modern építészetben. Korunk megítélése szerint Viollet-le-Duc neve többé-kevésbé egybefonódik a francia romantika túlzóan helyreállító irányzatával: „faire du Viollet-le-Duc” jelenti a „mértéktelen, túlzó visszaépítést”. Fő műve, a középkor építészetének interpretálásból írt „Dictionnaire raisonné de l’architecture française” korunk régészeinek és művészettörténészeinek nélkülözhetetlen olvasmánya, ugyanakkor több ponton nem érvényesek már a benne leírt állítások. Tanai a művészet XIX. századi kialakulásáról, melyet „Entretiens sur l’architecture” és „Dictionnaire...” műveiben fogalmazott meg, viszont vitathatatlan hatással voltak máig a történészek és mérnökök tudására.

Viollet-le-Duc személyisége természetesen komplex, a romantika irányzatán belül úgy rajongott a középkor kutatása iránt, ahogy a pozitivista, racionalista vonulathoz is, de egyszerre korszakának tudományos köréhez is elkötelezve volt. A széles kulturális ismeretei mellett nagy műszaki tanultságra is tett szert utazásai és munkája során. Nagy tehetsége és egyedülálló fizikai és szellemi kitartás mutatkozik meg rajzaiban, terveiben és írásaiban.”¹⁸

Munkásságának megértéséhez szükséges életútjának megismerése:

1814-ben született, egy művelt, gazdag francia családban. Politikailag kevésbé jelentős, katolikus vallású családjának társadalmi rangja elég erős volt. Édesapja, Emmanuel Viollet-le-Duc (1781-1857) párizsi gazdag kereskedő leszármazottja volt. Apai dédapja Châtelet-ben volt bírósági végrehajtó, mely elég jövedelmezőnek bizonyult. Emmanuel, Duroc marsall ajánlásának köszönhetően, a császárság idején a kitüntetett Tuileriák palotájának jószágigazgató-helyettese címet nyerte el. Az édesanya leánykori neve Élisabeth Eugénie Delécluze (1785-1832). Élisabeth bátyja Étienne Delécluze

¹⁶ Magyar Katolikus Lexikon, Entz Géza szócikke, <http://lexikon.katolikus.hu/P/purizmus.html> megtekintve: 2014. október 23.

¹⁷ Bercé 2013. 207. oldal

¹⁸ Bressani 2014 Encyclopaedia Universalis francia nyelvű szócikke

(1781-1863) volt, aki David festő műtermébe járt 1802 és 1804 között, s aki harmincöt éven át művészeti és irodalmi kritikákat publikált a „Journal des débats” lapban.¹⁹ A szülők baráti körébe tartozott Ludovic Vitet, Prosper Mérimée, fiatal történészek, írók, a legaktívabb „Globe”-szerkesztők. Ezekből a szalon-barátokból váltak 1830-ban a kormány miniszterei. 1835-ben Emmanuel, az apa levélben kért engedélyt 21 éves fia számára, hogy Eugène meglátogathassa Mont-Saint-Michel kolostorát (mely akkoriban börtön volt), s erre Mérimée főinspektor baráti hangú levelében azt írta: „Örülök, hogy hasznos lehet fiad M.-nek.” Ez a baráti kapcsolat a jövőbeli építésznek még segítségére lett.²⁰

Nagybátyja, Étienne Delécluze tanította görögre, latinra és magyarázott neki történelmet. Volt egy fiú testvére Eugène-nek, Adolphe-nak hívták, de kevés említést tett róla.

A gazdag neveltetés miatt Eugène-t bentlakásos iskolába járaták három éven át 1826-tól, az „Institut Morin”-be, Fontenay-aux-Roses községben. Modern oktatást kapott, gimnasztika, lovaglás, matematika, kémia, és ókori nyelvek ismeretét szerezte meg.²¹

Delécluze körébe társult Alexandre Du Sommerard, akinek a gyűjteménye képezte az első Cluny Múzeum anyagát, 1828-ban Eugène pedig megismerte Boucher de Perthes-et (1788-1868) Abbeville-ben, aki az őstörténet egyik atyja volt. Az utazás során ismerte meg a Beauvais-i katedrális. 1833-ban apja beszámolt fiának az alakuló műemlékvédelmi társulat Caen-ban és Poitiers-ben rendezett szemináriumairól, ahol a legaktívabb tag Arcisse de Caumont volt. Tehát, bár Eugène nem járt a l'École des beaux-arts-ra, mégsem mondhatjuk egyértelműen, hogy autodidakta módon lett építész. 1830-ban, 16 éves korában egy Bourbon-i iskolában sikeresen letette az érettségit. Ezután matematikát tanult Courtial-nál a l'École polytechnique-en.

Apját 1832-ben kinevezték a Tuileriák palotája kormányzójává, és a palotában kapott szállást.

Eugène Viollet-le-Duc előtt építési karrier állt, amit családja, barátai és két neves építész ismerőse (Jean-Jacques Huvé és Achille Leclère Grand prix de Rome-díjasok) is támogattak, és ösztönözték, hogy iratkozzon be a l'École des beaux-arts-ra. Hasztalanul. Egy évet töltött Leclère építész irodájában, de felmondott, rajzoktatással tartotta el magát. A Tuileriák palotájába bejárása volt, amit ki is használt.

Nagy francia-körutazásra indult nagybátyjával, Delécluze-zel 1831. július 21.-október 1. között. Eljutottak Auvergne-be, a Rhône völgyében, Provence-ban, és a Marseille melletti Hyères-be érkeztek, mely helyeken hosszú gyalogtúrákat tettek. A túrák során 35 rajzot készített, panorámát is egyet Toulon kikötőjéről, és egy „Le Marseille” nevű tengeri hajóról.²²

Eugène hat héten át virrasztott kolerás édesanyja mellett, aki elhunyt 1832. június 2-án. 1832 őszén egyedül indult tanulmányútra Normandiába, Rouen, Le Havre, Honfleur, Cherbourg, és Bayeux útvonalon át, sok rajzot készített közben, köztük egy ceruzarajzot a Rouen-i katedrális könyvkereskedők lépcsőjéről. Rajzaiból négyet az 1832-es tavaszi Szalonban kiállították.

1833 májusában három hónapos utazásra indult Émile Millet, építész barátjával, ezúttal a Pireneusok irányába, Languedocba, érintve Loire-völgyét, Saintonge, Bordeaux és Bayonne városokat.²³

Életerős barátok voltak, egyik nap Blois-ból hajnali 6-tól 9-ig elgyalogoltak Chambord-ba, ott délután 5-ig rajzoltak, majd Blois-ba hazameneteltek estére. Ámulatba ejtette őt Chambord, a kastély spirál lépcsőháza, a kápolna, Diane de Poitiers oratóriuma, az egész úgy tűnt számára: „mint a borzasztó meztelenség [...], mindenhol üveg nélküli ablakok, ez szomorú, ezt fájdalmas látni! Mi most is tudnánk hasonló szép lakhelyet építeni, de mi barbárok vagyunk!” Amboise-t is elámulva hagyta el: „Ha én lennék a király, Amboise-ba tenném a nyári szállásom, és akasztófákat állítanék a

¹⁹ Bercé 2013 12. oldal

²⁰ Bercé 2013 13. oldal

²¹ Bercé 2013 13. oldal

²² Bercé 2013 14. oldal

²³ Bercé 2013 16. oldal

Bouzingóknak (Les Bousingots)²⁴ a gyönyörű falak elé [...], azt mondhatod, ez az én tettem Őfelsége nevében.” Apjának írt leveleiből a tettvágy, világra törő akarat, az élre törés olvasható ki. „Így hát muszáj dolgoznom két kezemmel és fejemmel, amíg szét nem szakadok!”

Achille Leclère építész is aggódva figyelte az ifjú utazásait, s megjegyezte, milyen jól elsajátította a tájépítész és festők szemléletet a Pireneusokban. Eugène válaszában párhuzamba állította az épített alkotásokat a természet lenyűgöző formáit: a Gavarnie völgykatlant (le Cirque de Gavarnie), vagy Marboré tornyait (les tours du Marboré), melyek megismerése szerinte legalább olyan fontos, mint az épületeké. Folytatta l'École des beaux-arts elleni lázadását: „Még akkor is, ha elfogy minden fillérem, szívesebben megyek Nápoly napja alá feküdni, minthogy beüljek egy órára és farkasszemet nézzen velem Mrs Labrouste, Baltard, Guénepin és a többi figura, akik tízszer többet érnek nálam.” „Így, hogy tudatosan lemásolok tájakat, érzem, hogy lépésről lépésre közeledek egy saját különleges művészeti stílusomhoz és az építészethez.”²⁵ Édesapja 1833. augusztus 14-én levélben kér pireneusi márványokat a Tuileriák palotájának belső munkáihoz. A pireneusokbeli utazásból 173 rajz maradt fenn, nagy hatást gyakorolt Viollet-le-Ducra a katedrális Albiban: „sokkoló látni ezeket a káposztákat, csigákat, gyíkokat, kúszóhagymákat, bogáncsokat kőből kifaragva. [...] Nem tudok semmi ehhez fogható teljességet hasolítani. Gyermekkoromban láttam hasonlót álomban, miután Pierrefondsban kirándultunk. Ez az álom élénken él emlékezetemben. Egy óriási, gótikus terem félhomályba burkolózó gazdag díszítései és aranyozása van előtttem, a végében egy lépcsővel, ami a tér minden irányába csavarodott, csipkeszerű szobrokkal burkolva, a mennyezet keresztboltozat aranyozott bordáinak sűrű hálózata eltávolodott a gyönyörű ultramarin kék boltmezőktől. A bordák összefonódtak óriási csavart kötegekké.”²⁶ Hazatérve harmadik utazásából, házasságot kötött 1834. május 6-án Elise Tempier-rel. Augusztus 11-én kinevezték a l'École de dessin kompozíció és ornamentika tanár helyettesé Jean-Hilaire Belloc oldalán.

1835. május-júniusban indultak tanulmányútra az osztállyal és Léon Gucherelel, és az egyik állomás Chartres volt. A katedrálisat fürkészve ezt mondta tanítványainak: „Tizenkét órája rajzolunk megállás nélkül; gyönyörű műalkotás ez! Úgy hiszem, eddigi életemben nem láttam még ennél szebbet. A katedrálisban élünk.” Így írta le: „Nézétek, ahogy az arany fény sugar és sötétség változtatja az óriási pillérek köteg színeit a szivárvány skáláján, ahogyan ez a boltozat elveszik a sárgás homályban, ahogy a nagy szobrok elnyúlnak és a baldachinuk alatt a tiszteletreméltó ősök találkoznak, és megáldják ükunokáikat, mindez megdobogtatja a szívemet és gondolataimat kimondhatatlan lágyág járja át.” Majd brutálisan közbevágta: „Nem leszek építész, azért hogy megkínózzam és beleerőltessem a katolikus imádságot egy görög bazilikába! Nem leszek építész, hogy egy uralkodót állítsak 32 szoborral díszített szalon közepébe M. Hubert vagy Romagnésinél!” Este, bocsánatkérően hozzátette: „ez a figurákkal díszített szentélyrekesztő a legszebb a világon [...], potyognak szememből a könnyek, és azt szeretném, hogy hunyjon ki bennem a fény, mint az ablakokon.” Viollet-le-Duc tíz napot töltött a katedrálisban: „soha nem ért akkora bizonytalanság és tudásvágy bennem össze; vágy hajtott engem, hogy megtaláljam a rendszert, amit követhetek [...], Ki fogja megmondani nekem, hol fészkel a tudomány?” Ez indította el a tizennegyedik beszélgetést művében: „Csak a bolondok vélik magukat zseninek 25 éves korukban. Ebben a korban az igazi érdem [...] pont fordítva, az aggodalom, a kételkedés.”²⁷

1835. július 14-én, Élisa egy fiúgyermeket hozott napvilágra: Eugène Louis-t, aki a palotában született a nagypapa közelében.

Viollet-le-Duc, annak ellenére, hogy visszautasította a l'École des beaux-arts-ot, s felháborította a l'Académie de France Rómában, mégis egy itáliai útról álmodozott. Mire várt volna még? Ez már nem

²⁴ Francia különc írók és költők társasága az 1830-as években, akik polgárpukkasztó tettekkel hívták fel magukra a figyelmet, és extrém romantikus irányzatukból nőtt ki később az bohém, parnasszianista, szimbolista, dekadens, dadaista, szürrealista, hippy és punk rock ideológia. Forrás: <http://en.wikipedia.org/wiki/Bouzingo>

²⁵ Bercé 2013 16. oldal

²⁶ Bercé 2013 17. oldal

²⁷ Bercé 2013 17. oldal

egy vándorút a XVIII. század szellemében. Ez nem a l'Académie de France-on való részvétel. Levelezései sok hezitálást elárulnak: mely emlékeket látogassa meg, milyen rajzokat készítsen.

Édesapja, hogy pénzügyi támogatást szerezzen fia expedíciójára, megmutatta az uralkodónak fia egy vázlatát a Tuileriák palotájában tartott hölgyek bankettjéről. Az uralkodó kért további két akvarellt a palota lépcsőházáról és kertjéről, cserébe megadta a támogatást, bár nem úgy, ahogy remélték. Viollet-le-Duc Léon Gacherel társaságában útnak indult 1836. március 12-én tizennyolc hónapos körútra.²⁸ Szicília volt az első állomás, nem meglepő módon, hiszen Labrouste, Garrez és Guénepin is arra indultak korábban. Az útvonal azonban nem volt hagyományos. Három hónapot töltöttek a szigeten.

Rómába tartva júliusban végiglátogatták Nápolyt, Pompeit, Paestumot, Salernot, Velletrit, és Pontins mocsarát. Július 30-tól az örök város útjait rótták: „Kell még idő, hogy megismerjem Rómát. Habár készültem sokat az itteni antik és román modorra, itt olyat tapasztalok, amit máshol sehol. Kábultság, és teljesen elakadó lélegzet.”²⁹ Találkoztak Ingres igazgatóval is a l'Académie de France-tól, akivel mégis baráti viszonyba kerültek és egy szép grafit ceruzarajzot is ajándékozott az igazgatónak Viollet-le-Duc menyasszonyáról, Élisáról. De mit rajzoljon, fessen, mérjen még fel? Ne legyen túl festői! Fontaine példáját kövesse, aki felmérte a Panthéont, és római paloták alaprajzait, homlokzatait rajzolta meg? „Én nem írok sem antik épület leírásokat, s nem rajzok palota alaprajzokat. Hanem engem a távlati nézetek vonzanak, az egész műemlék arányai, a saját nézőpontjukból, aztán az apró részletek, függetlenül attól, mi az amit már készítettek róla, tehát a geometrikus rajzoktól.”³⁰

Hathónapnyi római vakációja során, hosszas hezitálás után a kancellária palota felmérését választotta.

A reneszánsz építmények tömeg és osztás arányait elemezte, az antik épületeken a részletképzést és épületszerkezetet figyelte meg. Vádolta kortársait, amiért a reneszánszban nem látnak mást, mint bodort, és arabeszket, ékszert és bútorokat, palotákra és templomokra ügyet sem vetve. Firenzében és Velencében egy hónappal otthléte során a középkori és reneszánsz emlékeket kereste. Csodálattal említi Firenze épületeit: „Semmi sem szemet gyönyörködtetőbb, mint a Piazza della Signoria, az Arno folyó, a Pitti-palota és a túl kevészer magasztalt firenzei dóm, Cattedrale di Santa Maria del Fiore”³¹ Sok-sok neo-bizánci akvarellt készített Lateráni Szent János-bazilikában, Palermo, Taormina, San Miniato, és Tuscania városában. Tizennyolc hónap távollét után visszatért Párizsba Viollet-le-Duc, a rajztanár-helyettesi posztjára.

Viollet-le-Duc és a többi építész elkülönülése csak látszólagos. Az ajánlás hálózata elég jól működött akkoriban. Taylor báró, aki művészeket keresett „Voyages pittoresques dans l'ancienne France” című könyvének illusztrációihoz, meggyőzte, hogy dolgozzon neki. Csak 1838-ban hatvan rajzot alkotott a könyvhöz, hét év alatt pedig több mint kétszázat. Ezzel a munkával, Gaucherel ajánlásának hála, a XIX. század közepi romantika egyik legtartósabb kifejeződésének lett része Viollet-le-Duc. Achille Leclère építész támogatásának köszönheti továbbá, hogy kinevezték a Conseil général des bâtiments civils ellenőrének, s ő volt az, aki felhívta Viollet-le-Duc figyelmét az új Commission des monuments historiques szervezetre. Delécluze nagybácsi örömmel fogadta a hírt Narbonne-ban, hogy a Commission megbízta Eugène-t első feladatával. Később 1864-ben Mérimée elmindta Saint-Beuve-ben, felmerült benne, nem terheli-e meg túlságosan Vézelay restaurálásával a fiatal Viollet-le-Ducöt? Delécluze ezt felelte: „Ha Eugène azt mondta, le van terhelve, ne aggódjon, sikerrel fog járni!”³²

1840-ig Eugène útját édesapja és nagybátyja egyengette, utána pedig Prosper Mérimée. A család régi barátja, aki a műemléki bizottság új vezetője is, mindig a helyszínre látogatott, ha egy építész feladattal bízott meg a Commission. Közös levelezéseikből úgy tűnik, élvezték egymás társaságát Burgundiában és Languedoc-ban.

²⁸ Bercé 2013 18. oldal

²⁹ Bercé 2013 20. oldal

³⁰ Bercé 2013 24. oldal

³¹ Bercé 2013 24. oldal

³² Bercé 2013 24. oldal

Jean-Baptiste-Antoine Lassus építész volt az, aki Viollet-le-Duc karrierjének elindításában szintén segített, aki hét évvel idősebb volt nála. Lassus lett a második megbízott építész Félix Duban után, aki 1840-ben a párizsi Saint-Chapelle felújítását kapta, miközben Viollet-le-Duc haramadik helyet kapott. Ebben a közös feladatban Párizs szívében, ahol minőségi munkát végezhetek, minden kedvére való volt.

1843. július 12-én egy Delécluze-nél rendezett vacsorán kapta Mériméetől a megbízást Lassus és Viollet-le-Duc, hogy helyreállítsák a párizsi Notre-Dame katedrális. 1854-ben a vacsorán szintén megjelent Boeswillwald (aki Mériméet követi 1859-től a inspecteur général-i posztjában), Mérimée és Viollet-le-Duc hármában utaztak Német Császárságba.³³

Viollet-le-Duc építkezésből építkezésbe rohant, otthonát ritkán látogatta 1848-ig, s egy hosszú távollét után így írt a feleségének és édesapjának: „tehát öljetek le egy hízott borjút, küldjétek a szabóért, és ne menjetek vidékre azon a napon, ha látni szeretnétek.”

Az 1848. februári forradalom megszüntette a királyságot és az apa munkakörét, s így a családnak ki kellett a Rue de Rivoli-ról költöznie, új hivatal a rue Blanche, 77. szám alatt, míg Eugène-ék családi lakása a rue de Verneuil, 9. szám alatt lett. Az apa 1857-ben elhunyt, s ugyanebben az évben Eugène Viollet-le-Duc lánya férjhez ment Maurice Ouradou (1822-1884) építészhöz.

A királyság idején létrehozott Műemlékek szervezetének létét megkérdőjelezhette az új köztársaság. Az intézmény szerencsés túlélését Mérimée döntése hozta meg, hogy támogatta a III. Napóleon császárságának ötletét. 1851 novemberében, Morny és Flahaut társaságában vacsorázott Mérimée. Neki köszönhette Viollet-le-Duc, hogy Toulouse-ban bemutatták őt III. Napóleon herceg-elnöknek 1852 októberében, és megbízták Carcassonne erődjének helyreállításával. Szintén Mérimée és Mathild hercegnő ismeretségének köszönhette a herceg császári keresztelő ünnepély dekorációs munkáinak elnyerését. 1853-ban, amikor szenátorrá kinevezte a Császár Mériméet, ő megtartotta inspecteur général posztját is, ezzel védelmezve szakmájának építészeit.³⁴

Számos helyreállítási feladata mellett publikálta elemzéseit és kutatási eredményeit is. Első „Dictionnaire” példánya 1854-ben jelent meg, az „Entretiens” pedig 1858-ban. Az 1855-ös párizsi és 1873-as bécsi világiállításon hatalmas mennyiségű építészeti album tervrajzokkal, megvédett műemlékekkel és látványrajzokkal került kiadásra, köztük számos Viollet-le-Duc munkája.

1858-ban kezdődött Pierrefonds várkastélyának átalakítása, ahol kéthetente négy napot töltött Viollet-le-Duc. A császár 1857-től Viollet-le-Duc-öt bízza meg Compiègne-beli kastélyában rendszeresen megrendezett fogadások (Les Séries de Compiègne)³⁵ megrendezésére, megtervezésére. Egy novemberi alkalommal középkori élképet tervezett Viollet-le-Duc a császár és körének fogadására, ám a színészek jelmezének rajzait nem konzultálta le feleségével, hogy megfeleljen az aktuális divatnak. A levelekből kitűnik, hogy Viollet-le-Duc szerette ezeket a zenés, táncos alkalmakat, alkalmi színi előadásokkal. Érzékeny volt az elismertségre, de a császár támogatásával ez biztosítva is volt. Egyedüli rossz társaságnak a l'École des beaux-arts hivatalnokait tartotta.³⁶ Sikertelennek bizonyult azonban reform-kísérlete a l'École des beaux-arts-ban, s így visszavonult 1866 után az íráshoz, további helyreállítást nem végzett.

1868-ban Viollet-le-Duc felmászott a Mont-Blanca, és Chamonix-ban bérel egy kis szálláshelyet. 1870. július 11-én megcsúszik egy túra alkalmával a jégen, és egy gleccserszakadékba zuhan. Elvágja a vezetővel összekötő kötelet, és 10-15 méter mély üregben landol. Három órát töltött ott, mire a kiszabadítók elérték hozzá, de szerencsére komolyabb sérülése nem történt, habár ez a baleset az életét is elvehette volna.

Chamonix az, ahol értesült 1870. július 15-én a porosz-francia háború kihirdetéséről.

Sedan eleste után 1870-ben a Császárság utolsó hetei tartottak szeptember 4-ig. Ezért szükséges volt egy Párizs körüli blokádra, ami kívül tartja a porosz sereget. Viollet-le-Duc felutazott Chamonix-ból Párizsba augusztus 12-én, és Soumain generálisnak felajánlotta szolgálatát, hogy megszervezen

³³ Bercé 2013 24. oldal

³⁴ Bercé 2013 26. oldal

³⁵ <http://secondempire.voila.net/pagesempire/series.html>

³⁶ Bercé 2013 26. oldal

csapatokat mérnökökből, egykori munkásokból, és műhelyfőnökökből, akikre komolyan építeni lehet, ha a szükség úgy kívánja. Augusztus 24-re összeállt 1200 főből álló mérnöki csapat, melyet Alphand és Viollet-le-Duc vezetett, a tagok között fiatal építészek, vállalkozók, munkások voltak. 1870 novembere és 1871 januárja között Viollet-le-Duc több ütközetben részt vett a fővárosban, melyről több rajz és tudósítás is készült: Champigny, le Grand-Dancy, Graulay, Noisy, Buzenval park, stb... Próbálták a műemlékeket is védeni, a Notre Dame például érintetlen maradt, ám Saint-Denis ágyúlövéseket kapott. Január 24. volt a kapituláció dátuma. A harc részleteit leírta memoárjában: „Mémoire sur la défense de Paris”.³⁷ A kommün március 18-án rendezkedett be Párizsba, Viollet-le-Duc 20-án menekült el Párizsból, ideiglenesen Pierrefonds-ba, majd a konfliktusok után 31-én visszatért Párizsba, s végleg Chamonix-ba vonult vissza szomjazva a csendet és magányt. Lemondott kultúráért felelős főinspektori posztjáról az új rezsim miatt, és 1874-ben bezárta párizsi irodáját.

Ezentúl megkettőzött erővel publikált rajzoktatással kapcsolatban, általános iskolás tankönyvekbe rajzokat, támogatta a nők tanítását. Több republikánus lapban írt cikket: Le XIX. siècle, Le Temps, Le Peuple, Le Bien public című újságokba. Párizs IX. kerületének tanácsába jelentkezett.

Meghívták külföldre, először Itáliába, ahol az egység újra teljes volt, 1871 júliusában, Velencében, 1872 augusztusában, Firenzében, 1873-ban Nápolyban járt. 1874-től Lausanne-ba telepedett le, a helyi katedrális helyreállítása idejére. 1874-1876 között saját magának felépítette La Vedette névre keresztelt nyaralóját. Ebben az időszakban csatlakozott hozzá a hegyekben Mme Suréda, Lassus egy korábbi munkatársa a Saint-Chapelle építéséből.

Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc saját nyaralója, La Vedette nagy szobájában halt meg 1879. szeptember 17-én, Laussane-ban. Utolsóként feleségének írta, hogy visszatér Párizsba, a két hét iskolaszünet után.

Francia műemlékek helyzete Viollet-le-Duc korában

Helyreállításokat már azelőtt is végeztek az évszázadok során, hogy a fogalom megszületett volna. Egy-két ismert korai helyreállítás a francia kultúrában: Saintes, Cathédrale Saint-Pierre, melynek flamboyant gótikus belsejét a francia vallási háborúk megbontották 1568-ban, és a XVI. században ennek pótlása, kiegészítése lassan folyt. Másik példa Coutances, Église Saint-Nicolas, XIII. századi normand, román kori templom, melyet szintén a vallási hábrúk szédűtak, és a teljes XVII. század kellett a helyreállításához. Harmadik példa Angers, Église Toussaint, ma Galerie David d'Angers, mely gótikus apátsági templomot falakig romboltak le, és átalakították, újrahasználták először a barokk időkben, s most a kortárs eszközökkel kiállítótérként.

A XVIII. század közepén kialakult egyfajta kritikus régészeti tudat és a haladó gondolkodású nemzeteknél fontossá váltak a nemzeti történelem emlékei. Így Franciaországban is felállították a történelmi emlékek nyilvántartási hivatalát 1830-ban, „L’Invention des Monuments Historiques” néven.³⁸

A szervezet élén először Ludovic Vitet állt, majd 1834-től Prospère Mérimée. Feladatuk egyrészt egy nyilvántartás összeállítása volt a védendő történelmi emlékekről, valamint döntéshozatal arról, hol, mekkora beavatkozás szükséges az állagmegóváshoz.

Viollet-le-Duc, mint helyreállító építész

Az 1840-től induló karrierjében következetesen egy elv mentén alakította át a rábízott történelmi épületeket: „**Restaurer un édifice, ce n’est pas l’entretenir, le réparer ou le refaire, c’est le rétablir dans un état complet qui peut n’avoir jamais existé à un moment donné.**” Írja Viollet-le-Duc tíz

³⁷ Bercé 2013 28. oldal

³⁸ Evers 2006. 214. oldal

kötetes Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle című építészeti lexikonjában

A magyar fordítás Szentkirályi Zoltántól: „Egy épület restaurálása nem azt jelenti, hogy megtartjuk, újraépítjük, vagy kijavítjuk, hanem azt jelenti, hogy olyan teljessé állítjuk helyre, amilyen soha egyetlen korban sem lehetett. [...] A legjobb az, ha belegondoljuk magunkat az egykori építész helyzetébe, s megpróbáljuk elképzelni, mit tenne, ha a világra visszatérve Ő kerülne szembe az előttünk álló feladattal.”³⁹

Mérimée 1840-ben Viollet-le-Duc-öt nevezte ki a középkori emlékekért felelős hivatalnokká, s egyben megbízta a forradalom idején megsérült vézelay-i Saint Madeleine bazilika rekonstrukciójával. A helyreállítás egészen 1859-ig tartott. A Szentkirályi-idézetben leírt purista elveit már ennél a feladatnál is alkalmazta, amiért később kritika is érte munkáit, azonban ez egy hosszú sor rekonstrukciós feladatnak⁴⁰ a megindítója is volt. 1842-ben a párizsi Sainte-Chapelle, 1843-ban a párizsi Notre Dame székesegyház, 1844-ben Carcassonne erőd falai, 1846-ban Saint-Sernin Touluse-ban, és az apátság Saint-Denis-ben újultak meg. 1850-től 1870-ig a Roquetaillade-kastélyon, (le Château Neuf) dolgozott tanítványával, Duthoit-val. 1853-tól a „l'inspecteur général des édifices diocésains” azaz egyházi műemlékek főellenőre címet kapott.⁴¹ 1858-tól III. Napóleon kérésére Pierrefonds kastélyromját egészítette ki, nem mindig az eredeti tervek szerint, önálló tervezői ötletek, kiegészítésekkel a gótika stílusában. Ellenzői azt mondták, úgy kéne kezelnie az épületeket, mint élőlényeket, amiknek rétegződése is értéket képvisel. A purizmus bírálata odáig jutott, hogy 1979-ben „de-restaurálták” Viollet-le-Duc kiegészítéseit a Touluse-i Saint-Sernin bazilikát, hogy az „eredeti” állapotot visszakapja a templom.

Építészeti rekonstrukcióról alkotott elvei azonban nem maradtak nyom nélkül, hiszen az első világháború sújtotta templomok helyreállításánál hasznosították azokat.

Két helyreállított történeti emléket mutatok be részletesebben, keresve benne a purista elv gyakorlati megvalósulását.

Vézelay és Viollet-le-Duc

Szent Magdolna apátsági templom (Basilique Sainte Marie-Madeleine de Vézelay) a francia késő román stílusú templomok közt a legjelentősebbé vált a cluny-i apátság elpusztulását követően. A kereszties hadjáratok és zarándokutak kiindulópontja volt.

A templom rövid építéstörténete:⁴²

Az apátságot Girart de Roussillon alapította 858 vagy 859-ban, melyet normandok 873-ban elpusztítottak. Az új apátságot a dombtetőre költöztették fel, és Autanból érkező szerzetesek népesítették be. 882-ben egy Badilon nevű szerzetes hozott Mária-Magdolna ereklyét a templomba Saint-Maximinből, Provence-ből. Ez nagy zarándoklat-hullámot indított el, és függetlenedett az autuni püspökségtől.

1098-ban az autun-i püspök megirigyelte a vézelay-i apátság függetlenségét, s betiltotta a zarándoklatait, ám II. Pascal pápa 1103-ban feloldotta a püspök tiltását, azonban Cluny fennhatósága alá vonta Vézelay-t.

³⁹ Szentkirályi 1983. 312. oldal

⁴⁰ A teljes rekonstrukciós feladatok listája: Foucart 1980, 390-394. oldalakon, és függelékben

⁴¹ Evers 2006. 214. oldal

⁴² A bazilika hivatalos francia nyelvű honlapján történetük: <http://basiliquevezelay.cef.fr/?q=node/17>

1104-ben szentelte fel Artaud apát a román stílusú szentélyt, s építette tovább, nyugat felé a templomhajót. 1120. július 22-én egy óriási tűzvész áldozata lett a templom, a régi hajó beomlott, és a mostani polikróm kövekből épülő késő gótikus hajó ezután épült fel közadakozásból. 1140-re Ponce de Montboissier apát befejeztette a hajót, ami elé egy narthex is épült. 1145-1150 között Nevers grófja folyamatos támadásokat intézett az apátság és lakói ellen, de a pápa és a francia király védelmezte Vézelay-t.

1146 húsvétján, III. Jenő pápa parancsára, Szent Bernát kihirdette a második keresztes hadjáratot a bazilika melletti dombon, melyen „La Cordelle” nevű Szent kereszt-kápolna áll ma.

1152-ben Nevers grófja lázadást szított, és kifosztotta az apátságot, a városlakók szabadságjogainak elismerését kényszerítette ki. A király ezeket a jogokat három év elteltével érvénytelenítette, 1162-ben pedig pápai bulla erősítette meg Vézelay kizárólagos Cluny-től való függését.

1166-ban, Thomas Becket, száműzött canterbury-i érsek az apátságban kihirdette II. Henrik angol király egyházból kiközösítését.

1165-1190 között épült fel a román kori szentély helyén az új, gótikus szentély, körüljáró és sugárkápolnák Girard d’Arcy apát vezetése alatt.

1190 júliusában Oroszlánszívű Richárd és Fülöp-Ágost Vézelay-nél találkoztak a harmadik keresztes hadjáratra indulva.

1217-ben, Assisi Szent Ferenc egyik társa, Szent Bernát prédikációjának helyén megalapította az első francia ferences kolostort, La Cordelle néven.

1244, 1248, 1267 és 1270-ben Szent Lajos zarándoklatokat vezetett Vézelay-be.

1260-ban felépült a Szent Mihály torony és a nyugati homlokzat.

1267-ben Szent Lajos király megerősítette a Magdolna-erekye hitelességét, mivel rivalizálás tört ki Saint-Maximin és Vézelay közt. 1279-ben azonban szélesebb körben elimerték a másik kegyhely hitelességét, így megindult Vézelay gyors hanyatlása.

1537-ben III. Pál pápa szekularizálta az apátságot, a király által kijelölt apát irányította az ide kerülő 15 világi kanonokot. 1569-ben hugenották foglalták el és rabolták ki az apátságot. 1760-ban az elhagyatott épületet részben elbontották és értékesítették. 1790-ben az apátsági épületet kollégiumnak használták, majd plébániává alakították át. Az apátság maradványait később lerombolták, és eladták.

1793-ban a templom homlokzati díszait leverték. 1819-ben súlyos tűzvész pusztított a templomromban, amit egy villám okozott.

1840-ban a huszonhat éves Eugène Viollet-le-Duc kapta a megbízást, hogy ezt a történelmi emlékhelyet helyreállítsa, Prosper Mérimée felügyelete alatt.

A Commission számára a helyreállítás sikeressége, egy fiatal ismeretlen építész vezetésével, aki sem a l’École des beaux-arts-ba sem a l’Académie de France római iskoláját nem járta ki, fontos üzenet is volt a Conseil des bâtiments civils felé, amivel műemléki bizottság független működését erősítették meg.

Óvatosságból, Viollet-le-Duc 1840. március 21-én kiadott költségbeclésében csak a legégetőbb feladatokat és kiadásokat sorolta fel. Caristie felügyelő, akit a fiatal építész mellé rendelt a Commission, leírja a romtemplom veszélyes állapotát, és hangsúlyozza a tervező bölcs tisztánlátását, mellyel, akár Narbonne-ban, itt is szigorúan az eredeti formák és részletek reprodukálását tűzte ki maga elé, melyeket vagy újraalkot, vagy restaurál. (revivre, ou restaurer)⁴³ Hivatalosan 1840. április 6-án kapta meg a megbízást a helyreállítás vezetésére, májusban egy általános költségtervezetet nyújtott be, és 40 000 frankot kapott a Comissiiiontól a munkákra.⁴⁴ A vézelay-i helyszíni munkálataira az volt jellemző, hogy a régészeti feltárás és felügyelet nagyon közel volt, amit tudott hasznosítani is Ludovic Vitet, Charles Lenormant és Caristie a Commission bizottságából. Így az építész rendszeresen beszámolhatott felettesének Vitet elnöknek.

A legfontosabb feladat a román kori hajó boltozat összeomlásának megakadályozása aládúcolással, és az oldalfalak kidőlésének kompenzálása, ami a boltozat oldalnyomásából, és támívek lerombolásából már felfele kifelé hajlott. Ebből a célból vissza kellett építeni a külső támíveket és támpilléreket (hét darabot a déli homlokzaton). Minden munkafázis ugyanolyan sorrendben a következő volt: kitámasztás, dúcolás, kibontás, majd visszahelyezés (reprise) vagy a törékeny elemek rekonstruálása (reconstruction). A falazatok és kő szerkezetek rossz állapota a beázásoknak, átvizesedéseknek volt a következménye. Ki kellett a tetőszerkezetet, héjazatot is a mellékhajó és folyosók felett cserélni, a víz elvezetését meg kellett korrekten oldani. Az új tetők hajlásszögét úgy választotta meg Viollet-le-Duc, hogy immár a főhajó oldalablakai teljes magasságukban a taréj felett legyenek, s beengedjék a fényt.⁴⁵

A projekt eleget tett a Commission és Comité des arts et monuments alapelveinek és követelményeinek: konzerválás és karbantartás (conservation, entretien). A legsürgetőbb feladat a narthex felől számított negyedik-ötödik-hatodik támaszok, travék megerősítése volt. Abban akorban, ha az a veszély fenyegetett, hogy egy boltozat összedől, a bevált módszer a lebontás és újraboltozás volt.⁴⁶

Viollet-le-Duc figyelme az épület egészére kiterjedt. A hajó utolsó három keleti travéját a XIII. században átépítették gótikus stílusban, négy méterrel megemelve a keresztboltozatot. Az utolsó román kori félköríves heveder nagyon meggyengült. A szentély legalábbis belülről jól konzervált állapotban fennmaradt, de kívülről csak egy támív maradt ép. A XIII. századi nyugati homlokzat rossz ízlésűnek ítélték meg, a csonka déli tornyot 1821-ben tatarozták rossz megoldásokkal. Az északi tornyot, minden bizonnyal sosem fejezték be, s így nem is említik. A nagy gótikus nyílásokból hiányzott az üvegezés, s így az eső megtalálta az útját az előcsarnokban, amely épületrészt a bazilika gyöngyszemének tartottak. Az építész türelmetlen vágya, hogy ezeket a sebeket begyógyítsa, és egy festő módján a hiányos foltokat befoltozza az épület hosszú távú fennmaradása érdekében nem egy „visszaállított állapotot” (état restauré) eredményezett. Gyönyörű akvarelljén, mely a nyugati homlokzat átalakítás előtti állapotát mutatja, egy szánalomra méltó sérült arc látszódik. Többi munkájával ellentétben (Pierrefonds, Carcassonne) nem készített látványos felújítás utáni rajzokat erről a homlokzatról, egyedül az előcsarnokról készítette el a metszeteit, nézeteit, hogy a polikróm kövek és feltárt nyílások arányai láthatóvá váljanak. 1841 nyarán Charles Lenormant régész

⁴³ Bercé 2013 36. oldal

⁴⁴ Bercé 2013 36. oldal

⁴⁵ Bercé 2013 40. oldal

⁴⁶ Bercé 2013 41. oldal

ellátogatott a munkálatokhoz, és azt írta nagy bátorság kell egy ilyen elkeseredett vállalkozás befejezéséhez. Októberre már Vitet-nek jelenti Viollet-le-Duc, hogy a legveszélyeztetettebb szakaszon már újraboltozták a hevedert és újraépítették a támíveket. Az új rekonstruált elemeken nem tapasztaltak semmilyen süllyedést se mozgást. 1842 februárjára a szentély helyreállítását, külső támívek újrarakását, pótlását és a káptalani szárny folyosójának helyreállítását tervezte az építész. Az üvegezés, burkolat lerakás és mésztávolítása várhatott.

Lenormant riportjában anyagi támogatást kért a Comissiontól, hiszen Cluny után ez volt a XI. és XII. századból a Kelet-Franciaország legnagyobb kincse. Az 1200 fős közösség nem tudta fedezni a munkákat, egy ilyen léptékű emlék esetén társadalmi összefogás kellett.

1842 márciusában bejelenti Viollet-le-Duc a három román kori boltozat elkészült múlt ősszel, sikerült a vállalkozás, és az újak sokkal vékonyabbak lettek az elbontotthoz képest, így könnyebbek is, és kisebb nyomást jelentenek a falakon. Eltávolította a korábbi vonórudakat, és támívekkel helyettesítette azokat. Szembesülnie kellett azonban a fa-nyersanyag hiánnyal, ami a dúcoláshoz, mintatámívekhez vált szükségessé. Szintén nehéz feladat volt a megfelelő kőanyagot kiválasztani, és a téli időszakban egy elzárt faluban folytatni a helyreállítást. Vitet elnöknek leírta, mennyire kevés anyag, képzetlen munkás, kőfaragó áll rendelkezésére, s milyen rossz állapotok vannak a romban. Optimista megjegyzéssel fejezte be: a munkások napról-napra fürgébbek, és gyakorlottabbak, egyre nagyobb bőségben érkezik a kőanyag, s reméli a munka biztosabb, gazdaságosabb és precízebb lesz idővel.

1843. november 30-án baleset történt, és beomlott az előcsarnok középső boltszakasza. Tavasszal pótolták ki az igen rossz minőségű, morzsolódó boltozatot új kövekkel. 1844 júniusában engedélyt kért a hajó utolsó három travéjának újraboltozására, s azt ajánlotta, hogy a XI. századi késő román kori állapotot építsék vissza a gótikus helyére. A tizedik, gótikus travé, melyet a keresztház és a szentély követett konzerválásra került, mivel a két meglévő torony is megtámasztotta, és mivel tiszta kilátást enged a gótikus szentély irányába. A keresztházig terjedő hajót egységesen a XI. századi állapotba hozta Viollet-le-Duc, ezzel a nyolcadik és kilencedik travé eltérő, magasított tereit a többi hét mintájára visszaállította. Egy emlék teljes helyreállítása nem az összes részletének visszaállítását jelenti, hanem az eredeti egység, teljesség visszaállítását. Charles Lenormant pedig azzal is magyarázta 1844. június 14-én tartott beszámolójában az újraboltozást, hogy a korábbi oszlopfelvezetők és záradékok helyei még olvashatóak voltak a faltesteken.

1845-re, amikor Viollet-le-Duc további helyreállításokra megbízást kapott, a bazilika összeomlásának megakadályozása befejeződött. Kis keserűséggel távozott, sajnálta, hogy ott kellett hagynia Vézelay-t, még hátra volt a homlokzat tisztítása, a járólapok lerakása, üvegezés, mely további munkát biztosított a munkásoknak.⁴⁷

Pierrefonds és Viollet-le-Duc

Pierrefonds-ban Viollet-le-Duc III. Napóleon megbízására modern lakórezidenciává „ebben a szellemben alakított át egy gótikus várkastélyt (1858-tól), s így állította helyre – az úgynevezett purista felfogásban – Franciaország számos műemlékét. A korhűségben odáig ment, hogy a pierrefonds-i terv rajzain páncélos lovagokkal, középkori viseletbe öltözött dámákkal, ökröt sütő parasztszanyokkal népesítette be. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a

⁴⁷ Bercé 2013 42. oldal

tetőszerkezethez vas- és acéltartókat alkalmazzon. Természetesnek vette, hogy helyében a gótikus mester is felhasználta volna a modern technika vívmányait.”⁴⁸

„Írásaiban és tervezői munkásságában arra törekedett, hogy a „történetit” aktualizálva a historizmusnak elfogadhatóan korszerű, racionális szemléleti alapot adjon. Anélkül, hogy az eklektikát megtagadta volna, a felszínes másolás, a kortárs építészetben eluralkodó formalizmus ellen hadakozott. Az eredmény persze szükségszerűen önellentmondásos. Az eklektika belülről végrehajtott reformja csak akkor lehetett volna sikeres, ha azt szünteti meg benne, ami a lényege volt: a historizálást”⁴⁹

A kastélyt még nem fedezték fel újra a második Császárság idején, a romok Jonquières XVIII. századi óriás akvarelljein romokként voltak ábrázolva. Nemzeti vagyonként a forradalom idején értékesítették, majd I. Napóleon idején visszavásárolták. Felkerült 1848-ban a történelmi emlékhelyek, műemlékek listájára. Coucy várkastélya volt, mely lekötötte Viollet-le-Duc minden figyelmét, s ezt tartotta a középkori hadászat legizgalmasabb műalkotásaként. Ám 1856-ban, amikor III. Napóleon császárral ellátogattak Coucy és Pierrefonds várromjait is feltérképezni, az uralkodónak Pierrefonds volt ideálisabb (csak egy erdő választotta el Compiègne-i kastélyától) hogy uralkodói rezidenciaként berendezkedhessen.⁵⁰ 1857. november 18-án Mérimée egy levélben megírta császárnak, hogy Viollet-le-Duc már korábban feltérképezte a kastélyt, s egy rövid szócikket írt már róla felmérési rajzokkal a Dictionnaire egyik fejezetéhez. Elég körültekintő beépítésnek tűnt Viollet-le-Duc számára Orléans-i Lajos várkastélya, mely egy hegyfok szélére épült, egy gazdag völgyre tárult a kilátás, mely erődöt három irányból meredélyek, a negyedikből épített várfal szegélyezett, melyhez a donjon, lakótorony támaszkodott. A majdnem négyzetes várudvart nyolc körbástya szegélyezte, minden sarkon és minden várfal felezőjén állt 1-1. Elég félelemkeltő képet mutatott ez a sok torony, és figyelemreméltó volt a biztonságban lehetett a vár körül egy kortinákkal körbekerített galérián. Ez a külső galéria és a belső várudvar egy magasságban volt. A bástyák és várfalak felső lezárása egységesen kétszintes volt: a felső egy zárt konzolosan kiugratott gyilokjáró, oromzatos mellvéd mögött, míg az alsó szinten csak lőrések nyíltak. A vár építője, tervezője tanult ember lehetett. A 300 férfiből álló helyőrség több hónapig feltartóztathatott ezzel a védelmi rendszerrel tízszer akkora sereget. Visszatérhettek a magas várfalról a várkastélyba olyan mobil hidakon, amelyek változó szögben kivezettek a várudvarra árokba nyúló várfolyosókon keresztül. Ennek az óriási védműrendszernek a felújítását a Monuments historiques alapítványán keresztül, vagy a császár személyes pénztárán át, a császár személyes rezidenciális igényei alapján lehetett támogatni.

A császár eredeti 1858-as szándéka alapján csak a lakótorony felújítása lett tervbe véve, a bástyák közül César és Charlemagne tornyok újultak volna meg. Virágágyással és pázsittal beültetett várudvart képzeltek el. Viollet-le-Duc elkészítette a terveket és hat fénykép-montázst a kívánt átalakításhoz. 1860-ra Achille Fould miniszter 2 millió frankot adott a munkálatokra, amiből a lakótorony külső és belső munkálatai 900 000 frankot tettek ki. 1867-ben egy költségkimutatás szerint már 4,5 millió franknál járt a várkastély és teraszainak újjáépítésébe befektetett pénz összege.⁵¹ Fould pénzügyminiszter aggódva figyelte a fáraóhoz illő munka költségeinek gyarapodását, miközben sok műemlék nem kapott támogatást.

1857 decemberében azzal kezdődött a munka, hogy a vízellátást kellett biztosítani a munkákhoz, aztán a helyben talált romokból az anyagokat osztályozni kellett: talaj, törmelék, építő kő, és terméskő osztályokba. A négyzész évvel korábbi kő bányáját fel kellett kutatnia, ami Oise régiójából származott. Az addigi kőfaragó céheket egybe kellett gyűjtenie, és áthozni Párizs, Coucy, Laon, Compiègne építkezéseiről. Wyganowsky-t jelölte ki építés vezetőnek, aki a leggyakorlottabb építőmestere volt.

1858 őszén Fould-nak küldött munka és költség-jelentését Viollet-le-Duc négy pontba szedte:

⁴⁸ Szentkirályi 1983. 312. oldal

⁴⁹ Szentkirályi 1983. 313. oldal

⁵⁰ Bercé 2013 113. oldal

⁵¹ Bercé 2013 114. oldal

1. Romeltakarítás a vár közvetlen környezetében
2. Kertek teraszosítása, kertrendezés, makadám utakkal a fő vonalak kijelölése az építési hely, víztartály és Villers-Cotterets falu között
3. Meghatározott bástyák visszafalazása, annak érdekében, hogy a várkastély sziluettje visszaálljon.
4. Régészeti feltárás „nagyítóval” az eredeti Orléans-i Lajos korabeli erőd megismerése céljából.

A császár kérésére költségbecslést adott Viollet-le-Duc 1861-ben a lakótorony nagytermének és lépcsőjének helyreállítására: 500 000 frank lett. Ekkor határozta el III. Napóleon az egész épület együttes újjáélesztését (restitution). A három lezáró bástya csak 1865 és 1870 között épült vissza.

A várfalak és nyolc bástya, és a szobrok helyreállítása egy ortodox helyreállításnak felelt meg. Ehhez képest a második üteme az átalakításnak arról szólt, hogy a lakótoronyt vonzó, kényelmes császári rezidenciává alakítsa ki. A várudvar belső homlokzatait megfigyelve már Viollet-le-Duc saját önálló terve lett, ami nem helyreállítás. A donjon elvesztette középkori redukált védelmi karakterét. Az főbejárat széles előlépcsője (perron) kifejezte a hatalmat és igazságszolgáltatást. Később gótikus stílusú loggia kísérte a lépcsőt egy boltozott teraszra. Ez a kettős ablakú lépcsőház egy elegáns és rafinált csigalépcsőt foglalt magába, amely az emeleti nagyterembe vezetett.⁵²

1865 és 1866 között a kortinafalat támogató épületeket állított fel: egy irodaszárnyat, egy nyugati fekvésű konyhát, helyőrségi termet, melyet a nagy terem fölé a keleti szárnyba helyezett el. A helyőrség terme elé „egy tetőtéri oszlopcsarnokot tervezett, zárt végekkel, keleti tájolásban, mely védve van minden szélről, és minden évszakban zárt belső közlekedést biztosít a hosszú földszinti nagy terem körül, és egy zárterkéllyel néz a nagyterembe.”⁵³

Északnyugati irányba egy lépcső vezetett az északi szárnyban elszállásolt katonák terméhez. A lépcső mellvéden groteszk állatfigurák is Viollet-le-Duc fantáziájának születtei, melyeket Frémiet szobrász alkotta. 1865-ben kezdik a várkápolna építkezését, és 1870-ig dolgoznak rajta. A keletelt kápolnát a Judas Macchabée toronyba helyezték. Az első terveken egy fa toronysisakkal koronázta meg, de nem így valósult meg. Bordás csúcsíves keresztboltozatú gótikus kápolna lett, amelyet gótikus nagy ablakok világítanak be két szinten, a triforium nyílásai a magas alsó ablakok meghosszabbításai. a nyugati végébe császári karzatot helyezett el Viollet-le-Duc, de meglepő módon a keleti szentély fölé is helyezett egy zárt karzatot. Esetleg a karoling kegyúri karzatokra akart utalni?⁵⁴ Lehetett magán kápolna is. Az udvar felé néző nyugati homlokzat négyzetes, a kettős kapuzat feletti négyes ablak a karzatot világítja be, ezek felett egy nagy mérműves rózsablakon át jut a fény a harmadik szintre. A negyedik szint a padlás, melyre egy könnyed áttört oromzati nyílás vezet.

A szobrászati díszek fontos szerepet játszanak Pierrefonds-ban. Meg kell különböztetni azokat, amelyeket a romok közt találtak, és restauráltak, kiegészítettek, vagy újrászobroztak, és azokat, melyeket önállóan alkottak. Szobrok az udvaron, homlokzatokon és az enteriőrökben is álltak. Megemlíthető az a harminkét macskaszobor, mely az udvarra néző tetőablakok kő fiatornyain ülnek. Ezen túl majmok, elefántok, kimérák szegélyezik a tornyokat, sisakokat és a nagytermet. A vízköpők szalamandrák, krokodilok formájában kúsznak le a tetőről.⁵⁵

Ezeknek rajzai 1865 és 1869 közé datálhatók. Három kiemelkedő szobrász készítette ezeket az alkotásokat: Frémiet, Gaudran és Zoegger.

A lakosztályok közül a nagyterem szobrai a legnagyobbak. A kandallót díszítő figurák: a „Kilenc lovag” (Neuf Preuses), akikről a terem is elnevezték. Kettős kandalló felett nyújtott gótikus alakok állnak sorban baldachinos fülkéjükben: ők a kilenc lovagnak megfelelő kilenc legbátrabb női uralkodó. Hagyományosan Semiramis, Thamaris, Teuca, Déiphyle és öt amazon uralkodónő: Sinope, Hippolyte, Ménalippe, Lampeto et Penthésilée. Viollet-le-Duc a tematikát aktualizálta, s Semiramis szerepében a Császárnét, és a többiek szerepében nyolc udvarhölgyet jelenített meg. A terem másik

⁵² Bercé 2013 114. oldal

⁵³ Bercé 2013 118. oldal

⁵⁴ Bercé 2013 118. oldal

⁵⁵ Bercé 2013 119. oldal

végében öt lovag: Nagy Károly, Roland, Turpin, Olivier és Guillaume d'Orange szobrai állnak, mely karakterek csoportját a Roland ének inspirálta.⁵⁶

A falfestések Pierrefonds-ban nem lettek 1870-ben befejezve, Constant-Dufeux festő munkái ezek.

Viollet-le-Duc, mint építészeti író

Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc főbb művei:⁵⁷

- Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI. au XVI. siècle (10 köt., 1854-1869);
- Essai sur l'architecture militaire au moyen-âge (1854);
- Description & histoire du château de Pierrefonds (1857. későbbi kiadások: 1861, 1863, 1865, 1869, 1874, 1876, 1877, 1881, 1883, 1886.)
- Dictionnaire du mobilier français, de l'époque carlovingienne á la Renaissance (6 köt., 1858-1875); Entretiens sur l'architecture (2 köt., 1863-1872);
- Chapelles de Notre-Dame de Paris (1867-69);
- Histoire d'une maison (1873);
- Histoire d'une forteresse (1874);
- Histoire de l'habitation humaine (1875);
- Histoire d'un hôtel de ville et d'une cathédrale (4 köt., 1873-78);
- Mémoire sur la défense de Paris (1874)

Viollet-le-Duc építészetelméleti felfogásában azt látható, hogy a gótika, mint egy alkotói minőség jelenik meg, nem csak, mint egy stílus. Így a történeti építészet, a korszerű épülettervezésnek fő ötletforrása, kiindulópontja és mércéje lesz.

Első művét 1854-től 1868-ig írta a *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI. au XVI. siècle* című 10 kötetes építészeti értelmező szótárát. Más hasonló műfajú művel szemben, mint Quatramère de Quincy: *Historical Dictionary of Architecture (1800)*, Viollet-le-Duc műve a történeti korszak gondosan válogatott pontos tényeinek gyűjteménye.⁵⁸ Az építészeti szótárban kifejezetten foglalkozik az építészeti tervezési attitűd kérdéseiről, mint az építés, helyreállítás és a stílusok, de egyébként implicit módon, magától értetődőként ír számos más tételről, mint a katedrálisok, pincék, csúcsívek.

Tanításaiból 1863 és 1872 között megírta az *Entretiens sur l'architecture* tanulmányt, kézikönyvet, melyben bemutatja építészeti rendszerezését, korszakait, és fő építészeti kérdéseket.

Írásainak sikereit mégis az a négy kötetes módszertani írásgyűjtemény hozta meg, melyet élete utolsó szakaszában alkotott: *Histoire d'une maison; Histoire d'une forteresse; Histoire de l'habitation humaine; Histoire d'un hôtel de ville et d'une cathédrale (1873-78)*; Ezekben a kötetekben elbeszélő módon számol be az építés nehézségeiről.⁵⁹

Berndt Evers angol nyelven így foglalja össze Viollet-le-Duc írásait:

„Összességében elmondható, hogy építészeti írásai abból, a precíz és kiterjedt építési és alkotási technikai tudásból táplálkoztak, melyet helyreállításai során szerzett a középkorról. A XIII. század alapelvei a logikáról, hatékony és környezetkímélő építési módról egy olyan csontváz felépítésű építészetet eredményeztek nála, melynek részleteit példátlan vakmerőséggel dolgozott ki a hatalmas katedrálisokon. Ebben a tekintetben Viollet-le-Duc egy határozott polgári, antiklerikális álláspontot képviselt. Úgy vélte, a társadalom túl van már a román kor kolostor-kultúrájának merev törvényein, s Viollet-le-Duc már a világi városi kultúra szabad állampolgárainak megrendeléseiben bízott, mely

⁵⁶ Bercé 2013 122. oldal

⁵⁷ A teljes publikációs lista 1854-1879 között: Foucart 1980, 395-404. oldalakon, és függelékben

⁵⁸ Evers 2006. 215. oldal

⁵⁹ Evers 2006. 216. oldal

nagyszabású alkotásoknál létrehozhatott fantasztikus szabad konstrukciókat. Ezeknél a konstrukciónál immár csak a logika és természet törvényei iránt szabhatott határt a formának. Megállapítja, hogy a stílusokból csak a racionálisan belátható elemeket érdemes átvenni. Így a fejlődést gátló tényezőket pedig el kell hagyni, úgy mint: formális kötődés a hagyományokhoz, megkövesedett akadémikus szabályok, tekintélyelvű szerkezetek, amelyek leginkább az egyházi és uralkodói szerkezeteket jelentették számára. Egy univerzális történelemszemléletet kínált, amiben nem nyomta rá a bélyeget az antikvitás uralma az egyedi kultúrákra. Ugyanakkor megállapítja, hogy az állandó erő a fejlődés alapjaként a helyi viszonyoktól függ: az emberek szellemi, fizikai képességétől, helyi éghajlattól, építőanyag kínálattól. Ámbár a fejlődésnek meg kell küzdenie történelmi eseményekkel és esztétikai feltételekkel. Tehát vakon követni pusztán fizikai törvényeket mégsem elegendő, ahhoz, hogy az ideális építészetig eljussunk, további kritériumok szükségesek, mint: mennyire ellenálló egy épület háborúban? Végül, elméleti írásai arról is szólnak, hogy az arányok ideális rendszerét érzük el, amelynek a gótika borda-rendszere már megalkotta a csúcspontját. Így a három tényező: a teokratikus szerkezet, a kiváló anyag és a francia nemzet értelmisége (amiben az árja és gallo-román fajok üdvösen ötvöződnek) elvezetnek egy építési módhoz, amely képes befogadni újabb szerkezeti elemeket a dinamikusan változó erők rendszerében is. Az építés minőségének ezen feltételei igazolják azt a véleményét, hogy a gótika egy egyedi és tökéletes stílust jelentett. Minden tárgy, amely ugyanilyen kitűnően képes megfelelni a természet törvényeinek, kiérdemli a legjobb minőség címet. Ez ugyanígy igaz akár vázára, gőzgépre, lokomotívrá, bármire, ami egy bizonyos anyagból lett alkotva egy bizonyos feladatra. Megfordítva ezt az értelmezést, minden egyes gótikus díszítőelemre racionális magyarázatot kellene találni, ugyanúgy akár egy gőzgépben.⁶⁰

„Kétségtelen, hogy egy ilyen építészeti teóriában, melyben minden elemre figyelmet fordítunk, és mely érint megannyi tudományágat is, egy olyan alkotást eredményez, mely megannyi tarthatatlan feltételt és következményt hozott létre. Írásának jelentősége mégis fontos a modernizmus felé vezető ideológiájában, melyben eddig ismeretlen ellentétpárokat írt le Viollet-le-Duc, úgy mint: gótika kontra klasszikus, szerkezet kontra díszítés, igazság kontra hazugság, fejlődés kontra akadémikusság, mérnöki kontra építőművészeti. Ez a végletes formájú gondolatmenet volt az, ami táplálta a későbbi modernista vitákat a funkcióról és a természet törvényeiről.⁶¹”

Histoire de l'habitation humaine

„Az emberiség lakhelyeinek története” magyar cím felelne meg leginkább, Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc 1875-ben kiadott francia nyelvű építészetelméleti írásának.

A szerző huszonhét fejezetben más és más helyszínre és korbá kalauzolja az olvasót, és az adott körülmények közt kialakuló lakhatás építészeti kialakítását mutatja be. Ebben két főszereplőt hív segítségére: Épergos és Doxi nevű személyeket. Ők dialógusok formájában vitáznak, ecsetelik a látottakat, és aktív résztvevői is a jeleneteknek, így például a szaracén főúr meghívott vendégeként járnak be a palermói palotát, vagy az árják összedőlt fa kunyhójának újjáépítésében adnak hasznos tanácsot a helyieknek. Így az az érzése az olvasónak, a lapokon történnek meg a nagy változások az építkezés felfogásában, és a két főszereplő amint belép egy jelenetbe, történelmi nyomot is hagy maga után, azzal hogy mindenhol segítségükkel válik élhetőbbé a korszak lakóépülete.

A mű felépítése tehát hasonlít Platón: Az Állam, tíz kötetes filozófiai művére, ahol szintén két személy beszélgetésében fejti ki látásmódját. Ott Szokratész és Glaukón beszélget egymással. Hasonló módon építette fel Madách Imre: Az ember tragédiája című drámáját, ahogy állandó szereplőit az egymást

⁶⁰ Evers 2006. 216. oldal

⁶¹ Evers 2006. 216. oldal

követő korszakok létproblémájába, konfliktusának közepébe helyezi, s tőlük várja a megoldást. Építésetelméleti írások közül egyik előzmény: *Antonio di Pietro Averlino* (1400 körül – 1469 körül), a *Trattato dell' architettura* (Értekezés az építészetről, 1460. k.). *Filarete* értekezésében a fejedelem és építész között zajló párbeszéd formájában mutatja be az épülő eszményi várost, Sforzindát.

A huszonhét helyszín időben is követi egymást, és szándékosan tekint a kontinens határain túlra is, így az európai kultúrák korszakai: a kisázsiai jón, hellén, római, meroving-karoling, középkori feudális és reneszánsz kor mellett a hagyományos kínai, közép-ázsiai, hindu, mexikói tolték, egyiptomi, asszír építőművészet is helyet kap az.

Az időutazásra vitt két szereplő a huszonnyolcadik fejezetben, a „Conclusion”-ban a jelenben (1875 körül) összegző beszámolót tart az őket hitetlenül fogadó Kapitánynak, Mérnöknek, Festőnek, Igazgatónak, Újságírónak, Építésznek. Így Viollet-le-Duc korának értelmiségének szimbolikus vezetői reakcióit és kérdéseit fogalmazza meg a sokszínű és tanulságos utazással kapcsolatban.

Épergos és Doxi tehát beszámol útjuk huszonhét állomásáról. Majd a hitetlen, és kíváncsi társaság a részletekre, társadalmi rendre, mérnöki vívmányokra, és hitvilágra kérdez rá, melyekre megdöbbenő módon tud megfelelni a páros. Épergos mindig az egyedi kultúrákat, önálló hangokat, és adott lokális viszonyoknak megfelelést védi, míg társa Doxi az egységben, a nagy központi irányításban hisz. A legtöbb kérdésben egymásnak ellentmondanak, így törekszik egy kiegyensúlyozott mérleget adni a szerző az adott kérdés kettős megvilágításában.

A szerző mégis Épergos oldalán állva, az ő érveit részletesebben mutatja be. Erre jó példa a könyv zárása is, melyben egy összefoglaló kortes-beszédet mond Épergos a helyben kialakuló értékek, hagyományok védelmében.

A huszonnyolcadik fejezet (Conclusion) magyarrá fordítása, amit 2013-ban készítettem, a függelékben olvasható.

Viollet-le-Duc, mint dekoratőr

Ahogy életrajzából kiderült, Viollet-le-Duc elég hamar kapcsolatba került a képzőművészeti ágakkal nagybátyja, Étienne Delécluze szalonlátogatásai, és nevelése révén. Saját rajzai, utazásai során festett képei is azt erősítették meg benne, hogy az egység csak a részletekkel együtt válik teljessé. Építészeti munkáinál, rekonstrukcióinál is a részletgazdag manuálék, festészeti, szobrászati elemek azonos hangsúllyal szerepeltek az átfogó metszetek, alaprajzokkal. A purista szellemben gótikus templomok neogótikus oltárait, gyertyatartóit tervezte meg 1851-ben a Clermont-i katedrálishoz.⁶² Alkalmi építményeket, dísztribünt, sátrakat, diadalkapukat tervezett egyházi és uralkodói eseményekhez. Ilyen volt az 1856-os Császári keresztelőkisérletére tervezett és felállított színes fa kapuzat a párizsi Notre Dame katedrálisa előtt.⁶³ A Notre Dame felújításához kapcsolódó belső falfestések, ereklyetartók, külső figurális díszek, szentek, allegóriák emberalakjai, vízköpők és mitikus lények vízköpői egyaránt az építész kreatív formakészségére voltak bízva, a korábbi szobrok megtartása, vagy helyettesítése döntésével. Az egyik legismertebb purista szemléletű alkotása a Notre Dame mitológiai lényei közül az a félig ember félig vérszívó madár, le Stryge, mely saját arcának vonásait kapta meg. De hasonló merész tett volt a keresztház közepére felépíteni azt a huszár tornyot, aminek

⁶² Bercé 2013 91. oldal

⁶³ Bercé 2013 93. oldal

lerombolt elődjéről semmilyen rajzi dokumentum nem maradt fenn.⁶⁴ Ugyanakkor a középkori művészet iránti lelkesedése és bátor stílusban tervezett alkotásai nem egy laikus művei, hiszen a „Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI. au XVI. siècle” 10 kötetében és a de Tehát Viollet-le-Duc munkásságában a „Dictionnaire du mobilier français, de l'époque carolingienne á la Renaissance” 6 kötetében olyan átfogó, részletekre kiterjedő ismeretről ad számot, ami mellett az ő XIX. században alkotott dekorációs alkotásai szintén értéket jelentettek.

Viollet-le-Duc, mint a modern iránt elkötelezett ember

A francia vasépítészet úttörője *Henry Labrouste* (1801-1875) volt, aki közkönyvtárai tartószerkezeteinél használta először az öntöttvasat, mellyel átlátható tereket hozott létre. Erre szép példa a párizsi Saint Geneviève-könyvtár (1843-1850) és a Bibliothèque Nationale (1857-1867), ahol anyagszerűen, karcsú íveket és pilléreket formált a vasszerkezet, mely esztétikai és tartószerkezeti szerepet kapott.⁶⁵

A templomépítészetben először *Louis Auguste Boileau* (1812-1896) használt fel, a párizsi Saint Eugène-templomban (1854-1855), festett nyúlánk öntöttvas oszlopokat és gótikus bordákat.⁶⁶

Viollet-le-Duc, a francia középkori emlékeiért felelős hivatalnokaként mély ismereteket szerzett a gótikus szerkezetek, boltívek, bordák működéséről. Amint az öntöttvas technológia tanulmányozásával is előrehaladt, rájött, milyen jól alkalmazható ez az új technológia a hagyományos nyomott kőpillérek, bordák helyett, akár a gótikus stílus rendszerén belül is. Innen származik az a felismerése, és véleménye, miszerint, **ha a középkori, gótikus stílusban építő mester ismerte volna, a középkor magasba törő szerkezeti bravúrait ők is vasszerkezetből oldották volna meg.** Több műemlék-rekonstrukciójánál - például Pierrefondsban - Viollet-le-Duc bátran alkalmazta a korszerű technikát is.

Nikolaus Pevsner szerint a gótika stílusjegyeinek (így a csúcsív, támívek, bordás boltozatok) technikai előnyeit túlbecsülte azok esztétikai és térszervező értékeinél Viollet-le-Duc, és számtalan követője.⁶⁷ De Viollet-le-Duc nem csak a gótika formáit ismételte, a gótika mestereinek törekvéseit ott folytatta, ahol azok a kő anyagtörvényei miatt abbahagyták. Nevéhez kötődik az épületek teljes vas-tartószerkezetének gondolata 1870 körül.⁶⁸

Egyik vasszerkezetű épületterve egy piac volt. Itt még vegyesen szerepel tömbkő falazat, és ferde öntöttvas rudak. A rudak ferdén lecsapott vállkövön állnak. Érdekes megfigyelni az üveglapokból álló előtetőt tartó konzolok csomópontját, hol a kő boltív lebegő fejezetét visszaköti két kengyel a gerenda és ferde rudak alkotta álló háromszögű főtartóba. Egy másik rajzán vas boltozatokat alkotott. A vékony oszlopokból kiinduló vas bordákból angol mintára, tölcser boltozatot hoz létre függő bimbós fejezetekkel egy nagy hall számára. A rajz az emberek nagyságával Piranesi-féle léptékzavart ad a szemlélőnek, ezzel is a vas anyagából eredő könnyedségét, és nagy, használható fesztávjait hangsúlyozva.

Viollet-le-Duc hatása későbbi korok építészetére

Közvetlen hatása tanítványa munkájában és francia neogótikus stílus-választásában látható: Anatola de Baudot (1834-1915) mérnök-építész, akinek főműve: a párizsi St. Jean de Montmarte-templom 1894-ben beton-szerkezetű gótikája.⁶⁹

⁶⁴ Bercé 2013 100. oldal

⁶⁵ Kalmár 2001. 255. oldal

⁶⁶ Kalmár 2001. 256. oldal

⁶⁷ Pevsner 1972. 88. oldalról

⁶⁸ Pevsner 1972. 469. oldal

⁶⁹ Kalmár 2001. 329. oldal

Camillo Boito (1836-1914), olasz historizáló építészre hatottak Viollet-le-Duc írásai, aki a padovai Palazzo della Debite-t tervezte észak-itáliai romantikus stílusban 1870 körül.⁷⁰

A vas építészeti felhasználása terén a párizsi 1889-es világkiállítás két főműve:

Gustav Eiffel (1832-1923) mérnök: Eiffel-torony, Párizs és Charles Dutert (1845-1906) építész, V.

Contamin (1840-1893) konstruktőr: Gépek csarnoka, Párizs csuklós ívtartóival hűen követik Viollet-le-Duc ideális szerkezet központú tervezési módszerét, habár az esztétikai feltételek elmaradása itt már egy radikálisabb nézetet, a modernizmus kezdetét hozzák az eklektikába.⁷¹

Paul Sédille (1836-1900) Le Printemps nagyáruház vas-üveg homlokzata (1881-1889) már a modern eszköztár és gondolkodásmód első alkotásaként a funkció és szerkezet összhangját mutatja.⁷²

Victor Horta (1861-1947) építész tervei, melyek a belga Art Nouveau kezdetét is jelentették, már nem a gótikát tekinti előképének, de bizonyára ismerte Viollet-le-Duc munkásságát, mivel a szerkezet-orientált szerkesztést, építészeti tervezést folytatta vasszerkezeteinek virtuóz alkalmazásával például a Hotel van Eetvelde, brüsszeli lakóház építésénél (1895.)⁷³

Tony Garnier (1869-1948) Lyon-i acél rácsostartós szarusoros, szelemenes Vágóhidcsarnok, 1909. ismét az acél szerkezeti erőjátékának lecsupaszított egyszerűsége mutatkozik meg, amely a máig tartó ipari épület-konstrukciókhoz vezet el.⁷⁴

Ezzel párhuzamosan Nagy-Britanniában Augustus Northmore Pugin (1812-1852) munkáján csapódik le először Viollet-le-Duc elmélete és gótika iránti tisztelete. Úgy tartják Pugin elméletéhez közelebb áll Viollet-le-Duc-é, mint saját hazájából sokaké, mint Laugier vagy Ware nézetei.⁷⁵

A vas ipari méretű építési felhasználásában pedig a franciákat meg is előzte Joseph Paxton (1801-1855) kertézmérnök 1851-ben nyitott londoni kristálypalotájával, melynek kultúráját és technikájának tömeges elterjedését lassabbnak látjuk, mint ahogy Viollet-le-Duc-öt követte saját hazájában a kirobbanó ipari forradalom.⁷⁶

Kritika, a mai karták szemszögéből a purizmus

A műemléki purizmus értékeléséhez el kell helyezni ezt az irányzatot a kulturális örökségvédelem rendszerében.

Az épített környezetet tekintsük az elemzés tárgyának. Az épített környezet (épületek, építmények részei, önálló egységei –telkek, házak, városi tömbök, negyedek -, és városszövetként) kultúrák, közösségek történetének lenyomatai, öröksége. Ez az épített örökség értéket képvisel a közösség számára, ám hierarchia alakul ki az örökség számos elemeinek értékelésében. A közösség kiemelkedő értékeit védelem alá helyezi, annak említése, emlékezetben tartása és gondozása közös feladattá válik. (Ilyen a brit kultúrán belül Stonehenge, a francia kultúrán belül Cluny apátsága, vagy a magyar kultúrán belül Pannonhalma bencés apátsága például.) Így generációról generációra továbbadódik kulturális nevelés formájában az építés tisztelete, az épített örökség értékelése, és azok tárgyi maradványainak ismeretével, felkeresésével, megélésével folytonosságot teremt a saját és idegen kultúrák gyökereivel, az aki az abban rejlő értékeket felismeri, és fontosnak tartja.

⁷⁰ Kalmár 2001. 178. oldal

⁷¹ Kalmár 2001. 262-263. oldalak

⁷² Kalmár 2001. 278. oldal

⁷³ Kalmár 2001. 278. és 280. oldalak

⁷⁴ Kalmár 2001. 329. oldal

⁷⁵ Kalmár 2001. 131. oldal

⁷⁶ Kalmár 2001. 263. oldal

Ennek a gondolatmenetnek egy intézményesült fajtája a mai műemlékvédelem. A kiemelt épített értékeket műemléki védelem alá helyezi a közösség, és nemzetközi karták formájában leírt elvek mentén az örökséget számon tartják, megismertetik a közösség lehető legszélesebb körével, és az örökség védelmében annak fizikai romlását, pusztulását lelassítják, konzerválják. Erőfeszítéseket tesznek a kulturális örökség megélésére, tehát a múlt örökségének jelenbeli hasznosítását, rendeltetését keresik, hogy fennmaradása a jövőnek is biztosítva legyen.

Eddig általános érvényű, számos kultúrában párhuzamosan egyedileg, vagy szabályozott nemzeteken átívelő formában, kialakuló szemléletet írtam le, amelynek az egyik legismertebb formáját műemlékvédelemnek hívják. Ebből az örökségvédő szemléletből eltérő hajtások, irányzatok ágaztak ki, ilyen a műemléki purizmus is. A XVIII.-XIX. században induló purista irányzaton belül az európai kultúrák egy-egy építészhez köthető ágai különíthetők el. A brit kultúrán belül ilyen ág Augustus Northmore Pugin (1812-1852) és John Ruskin (1819-1900) munkássága⁷⁷, a német kultúrán belül Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) építészetelméleti írásai⁷⁸. A francia kultúrán belül Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879) munkássága⁷⁹ legmeghatározóbb gótika-pártoló purista gondolatkör. Az osztrák Habsburg Birodalmon belül Friedrich von Schmidt (1825-1891) tanítása és alkotásai⁸⁰, és a magyar kultúrán belül Henszlmann Imre (1813-1888) elméleti és Steindl Imre (1839-1902) gyakorlati építészeti alkotásai tartoznak a purizmus meghatározó kulturális ágaihoz.⁸¹

Purizmus kultúránként különböző ágai között vannak közös tulajdonságok: a stílustisztaságra való törekvés, az egyedül eredetinek tartott legelső vagy leginkább uralkodó állapot rekonstruálásának célja. A tiszta, „purifikált” teljesség elérése, a töredékesség kipótlásával az eredeti stílusában. Közös tulajdonság az építész történelem feletti bírálóviselkedése, önbizalma. Érdekes kortünet még a stílustisztaság jegyében a gótika túlértékelése, mely abból fakad, hogy az előző korok nem értették annak teljes rendszerét, s így művészeti stílusként háttérbe szorult a klasszikus stílussal szemben.

A kartákban megfogalmazott örökségvédő szemlélet⁸² és a purista szemléletű építészeti tevékenység tehát elágazik, sok tekintetben ellentmond egymásnak, bár látható, hogy közös tőből fakadt a lényege: az örökség védelméből. A különbségek a két szemlélet között a tervezői viselkedésben: a purista kiválaszt egy történeti korszakot, ami talán sohasem volt teljes, ám tudományos és esztétikai megalapozottsággal a legértékesebbnek tartja, s ahhoz, mint ideál-állapothoz ragaszkodva, minden kilengést, eltérést kijavít, átalakít, hozzáigazít. Ezzel szemben a karták szemléletét követő tervező az épületet, mint élőlényt tekinti, aminek több életszakasza, fejlődése, időbeli rétegei ugyanolyan fontosak, s nem egy, hanem az összes korszak meglétét, történetiségét kívánja megőrizni. Ez együtt jár a töredékességgel sokszor, hiszen egy entitáson belül több identitás sűrűsödik, s az egymás mellett/felett létezés nem engedi meg egyik vagy másik réteg teljes kibontakozását a másik károsítása nélkül.

Az időbeliségben is jelentős különbség van a két szemléletben: a purista felfogás a múlt egy szakaszának állandósítását, megerősítését végzi, így a kiemelt szakaszon kívül eső régebbi és későbbi, sőt a jövőbeli hozzátételek jogosságát is elveti. Egy mesterségesen életben tartott emlékké,

⁷⁷ Fekete 2007 6. oldal

⁷⁸ Fekete 2007 6. oldal

⁷⁹ Fekete 2007 7. oldal

⁸⁰ Fekete 2007 7. oldal

⁸¹ Fekete 2007 17. oldal

⁸² Fejérdy 2011 11-460. oldalak

mozdulatlan mérföldkövé teszi a purizmus az építészeti alkotást. Ezzel szemben az elfogadott műemlékes felfogás az idővel, mint értékadó tényezővel számol. Egy alkotás a régiség tényezőjével is értékévé válhat, és a különböző korok átalakítását értékeli, de nem törekszik állandósítani, visszaállítani egy adott korszakot a maga teljességében. Az épületek természetéből adódóan változó korokban, változó igényeknek adnak teret, s ezt az életszerű változás nem róható fel hibaként, mivel ezzel válik fenntarthatóvá egy építmény. Ha nem tartották volna értéknek és felhasználhatónak az adott objektumot, annak pusztulása is természetes.

Kritika, a mai karták szemszögéből Viollet-le-Duc helyreállításai

Viollet-le-Duc nem végezte el korának akadémikus, egyetemi oktatási formák egyikét sem, bár szellemi és anyagi helyzete ezt megengedte volna. Érdeklődése és tehetsége ennek ellenére jó mesterek mellett (Étienne Delécluze és szalon-társai) csiszolódott, és Franciaországban és Itáliában töltött tanulmány útjai során arányérzéke, építészettörténeti ismeretei is fejlődtek.

1840-ben kezdődő építészeti karrierjében komoly iránymutatásokat, megfelelési korlátot kapott a Commission des Monuments Historiques és a Comité des arts et monuments konzerválásról és karbantartásról szóló alapelveinek megismerésével. Azonban már Vézelay átalakításánál is letér az ortodox műemléki szemléletről azzal, hogy a gótikus 8. és 9. travét a hosszházból elbontja, a késő román kori polikróm kövezetű hevederes boltozat egységessége érdekében. A teljesség, és az egész történeti emlék egysége, feltárulása az elsődleges célja, és így a talált, meglévő gótikus boltozatok egy részének kárára alkotja meg a hosszház és keresztház olyan kapcsolatát, mely a történeti periódusok egyikében sem létezett. Furcsa még Vézelay esetében a káptalani szárnyhoz épített neogótikus folyosó, mely egy formai bravúr a negyed körívre szerkesztett keresztboltozataival, s melynek Fontaney kerengőinél megtalálhatók előzményei, de itt nem igazán magyarázható jelenléte. Eltér szemlélete az új anyagokról, új építési technikákról is, ahol tehetett, az eredetivel egyező anyagokból, eljárásokkal építette vissza a hevedereket, boltozatokat. Az acél használatát kerülte az 1840-es években. A műemlék átalakításának célja, és eredménye hasonlít a helyreállításra, mert amit talál, nagyrészt konzervál és karbantart, ám amint ez sérti esztétikai összképét, vagy ha a teljesség nem tud kialakulni a töredékesen megmaradt tárgyi emlékből, akkor a kiterjedt háttértudására támaszkodva újraalkotja gótikus szellemben a hiányzó foltokat.

Pierrefonds esetében leírtam, hogy az 1858-1861 közötti feladatai és módszerei az ortodox műemlékes iránynak is megfelelt, ahogyan a védművek, bástyák és sziluett részleges helyreállításával az Orléans-i Lajos korabeli állapot volt a kitűzött cél. Az 1861-1870 közötti időszakban azonban a cél a várkastély kortárs igényei szerinti átépítése. Ez viszont kortárs eszközöket, tereket, formálást, anyagokat is megengedett volna. Ehhez képest Viollet-le-Duc következetesen flamboyant gótika stílusában maradt, részletképzése, gondolkodásmódja négyszáz évvel korábbi állapotba repítette vissza, az ipari forradalom adta könnyedségek (mint csatornázott víz, gőzgépek, vasút, építő gépek, öntött vas vázák) hasznosulnak az építés folyamatában, de látható elemként nem jelennek meg.

Viollet-le-Duc munkássága a francia purizmus legerőteljesebb megnyilvánulása. Szerencsés körülmények összemetsződéséből ez a veszélyeket is magában hordozó irány itt értékes eredményt produkált. Szerencsés, mivel tehetsége, érdeklődése, társadalmi rangja, lehetőségei, ízlése és mértéktartása elősegítették azt, ami az adott politikai szándék is volt: egyrészt a királyság idején a Commission megalapításával a francia nemzeti öntudat és a királyba vetett hit megerősítése (erre

Vézelay, a gótikus templomok és középkori uralkodói várak, kastélyok kiváltképp alkalmasak voltak), majd Sedan elestével, a Császárság idején a személyi kultuszteremtés, és történelmi jogfolytonosság erősítése kulturális téren igazolása.

Egyetlen esetben bírálta olyan mértékben az utókor Viollet-le-Duc munkáját, hogy alkotását csorbította a „restaurálás”-t deresaurálták. Ez Toulouse székesegyháza: Basilique de Saint Sernin. Itt a stílusban tartott egység és teljesség az épületen olyan karakteres rétegeit változtatta el, mellyel azt az értékét csorbította, hogy ez a templom története viharaiiban túlélte sok csapást, és ezekben az átalakításokban is újabb értékkel bővült az eredeti jelentéstartalom.

Összességben elmondható, hogy Viollet-le-Duc írott alkotásai és épület átalakításai a kulturális örökséggondozásnak megkerülhetetlen, fontos és értékteremtő példái. Az az attitűd, amivel a műemlékekhez nyúlt, csak speciális körülmények mellett fogadható el (politikai cél, tehetség, gyakorlati jártasság a történelmi korok építéstechnikái, művészettörténetében). Francia Királyság és Császárság területén, és korában a konkrét épületeken véghezvitt átépítései ma nem ismételtetők meg Magyarországon a műemlékes szakma elfogadásával.

Henzlmann Imre – a magyar gótika elkötelezettje

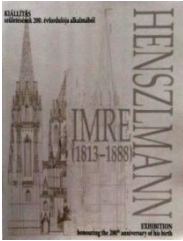

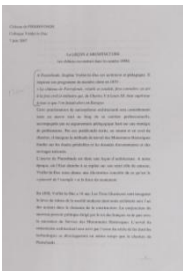
A kassai dóm átépítése, a Magyar Tudományos Akadémia épületére kiírt pályázat, Franciaországban töltött évei során készített építészeti tervei, építészetelmélete lesz ennek a fejezetnek a tárgya a későbbi kidolgozás során. Felvetem annak lehetőségét, hogy Viollet-le-Duc és Henzlmann Imre kölcsönösen ismerhették egymás hermeneutikán és gótikus arány-szerkesztési ismeretein alapuló építészelméleti írásait.

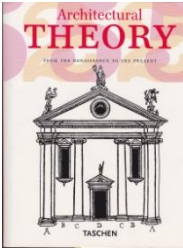

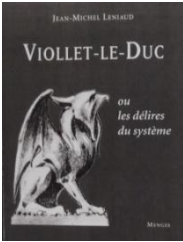
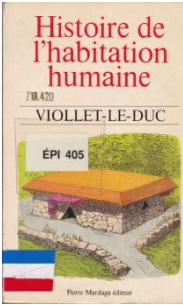

Magyar purizáló példák, kortárs hajtások

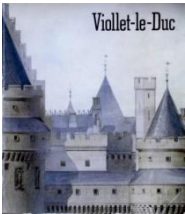
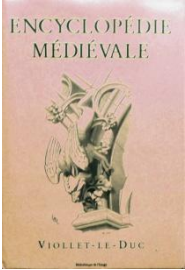

A XIX. század gyakorló építészei között Steindl Imre, Henzlmann Imre, Storno Ferenc purista felfogású épület-átalakításai lesznek a fejezet tárgyai. Gondolatébresztő kitekintésként a kortárs és közelmúlt épülethasznosításait is elemzem későbbiekben, melyeken a különleges megbízási igény, vagy gazdasági, politikai helyzet az ortodoxtól eltérő műemléki szemléletet igényelt, s a végeredmény Viollet-le-Duc és a purizmus szemléletével rokon építészeti szándéokra enged következtetni (például: Szekér György: Nyírbátor, Báthory-kastély, Diósgyőr, Nagy Lajos vára; Potzner Ferenc, Pottyondy Péter: Budapest, Sándor-palota; Gothárd Erzsébet: Budapest, pesti Vigadó.)

Források

<p>BRESSANI 2014</p> 	<p>MARTIN BRESSANI: Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel – (1814-1879). In: Encyclopædia Universalis (en ligne), látogatva: 2014. október 21. URL: http://www.universalis.fr/encyclopedie/eugene-emmanuel-vollet-le-duc/</p>
<p>BERCÉ 2013</p>	<p>FRANÇOISE BERCÉ: Viollet-le-Duc. Éditions du Patrimoine Centre des monuments nationaux, Paris, 2013.</p>

	
<p>SISA 2013</p> 	<p>SISA JÓZSEF: Henszlmann Imre (1813-1888) Kiállítás születésének 200. évfordulójára. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2013.</p>
<p>FEJÉRDY 2011</p> 	<p>DR. FEJÉRDY TAMÁS DLA: Karták könyve, ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2011.</p>
<p>VIOLLET-LE-DUC 2010</p> 	<p>VIOLLET-LE-DUC, EUGÈNE EMMANUEL: Entretiens sur l'architecture, Tome 1- Tome 2. Infolio éditions, Gollion, 2010.</p>
<p>PONCOLET 2007</p> 	<p>ETIENNE PONCOLET (Architecte en Chef et Inspecteur Général des Monuments Historiques): La LEÇON d'ARCHITECTURE (un château reconstruit dans les années 1860). Colloque Viollet-le-Duc, Pierrefonds, 2007.</p>
<p>FEKETE 2007</p>	<p>FEKETE ILONA: Purizmus mint történeti revízió. A korai műemlék-helyreállítás gondolati háttere és megvalósulása Kassán. Zempléni Múza, Társadalomtudományi és kulturális folyóirat, VII. évfolyam 2. (26.) szám, Sárospatak, 2007. megjelent interneten is: http://www.zemplenimuzsa.hu/07_2/fekete.htm és http://www.zemplenimuzsa.hu/07_2/tudomany.pdf</p>

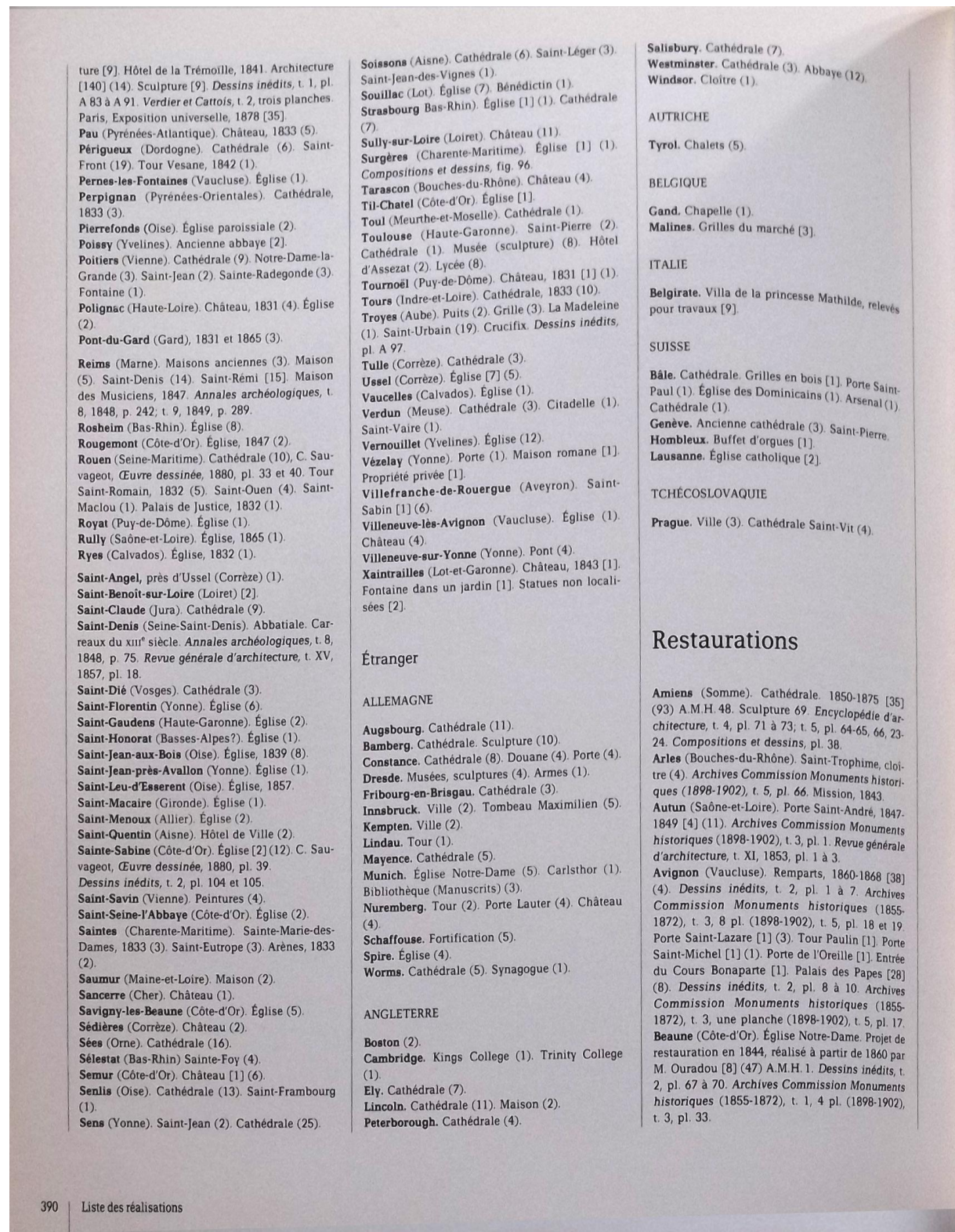
	
<p>EVERS 2006</p> 	<p>BERND EVERS: Architectural Theory. TASCHEN, Köln, 2006.</p>
<p>KALMÁR 2001</p> 	<p>KALMÁR MIKLÓS: Historizmus, Századforduló. A polgári építészet kialakulása. Az építészet története tankönyv-sorozat, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.</p>
<p>LENIAUD 1994</p> 	<p>JEAN-MICHAEL LENIAUD: Viollet-le-Duc ou les délires du système. Editions Mengès, Paris, 1994.</p>
<p>VIOLLET-LE-DUC 1986</p> 	<p>VIOLLET-LE-DUC, EUGÈNE EMMANUEL: Histoire de l'habitation humaine depuis les temps préhistoriques jusqu'à nos jours. Mardaga, Brüssel, 1986. (reprint Viollet-le-Duc korábbi művéből)</p>
<p>FROIDEVAUX 1986</p> 	<p>YVES-MARIE FROIDEVAUX: Techniques de l'architecture ancienne, construction et restauration. Mardaga, Sprimont, 1986.</p>

<p>SZENTKIRÁLYI 1980</p> 	<p>SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN: Az építészet világtörténete. Képzőművészeti Alap Kiadványai, Budapest, 1980.</p>
<p>FOUCART 1980</p> 	<p>BRUNO FOUCART: Viollet-Le-Duc : Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 19 Fevrier-5 Mai 1980. Éditions de la Réunion des musées nationaux, Paris, 1980.</p>
<p>VIOLLET-LE-DUC 1979</p> 	<p>VIOLLET-LE-DUC, EUGÈNE EMMANUEL: Encyclopédie Médiévale d'après Viollet-le-Duc. Bayeux, Heimdal, vol. 1: Architecture; vol. 2: Architecture et Mobilier, 1979. (kivonat Viollet-le-Duc két korábbi művéből: Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI. au XVI. siècle. 1854-1869; és Dictionnaire raisonné du mobilier français, de l'époque carolingienne á la Renaissance 1858-1875)</p>
<p>PEVSNER 1972</p> 	<p>NIKOLAUS PEVSNER: Az európai építészet története. Nyugat-Európa a X. századtól a XX. századig. Fordította: Borbás Mária, Corvina Kiadó, Budapest, 1972.</p>
<p>VIOLLET-LE-DUC 1883</p> 	<p>VIOLLET-LE-DUC, EUGÈNE EMMANUEL: Description & histoire du château de Pierrefonds, A. Morel et Cie, Libraires-Éditeurs, Paris, 1883.</p>

Függelék

Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc teljes rekonstrukciós építészeti feladatainak listája:

Foucart 1980, 390-394. oldalakon francia nyelven közölve:

- Beauvais** (Oise). Cathédrale [1] (9). Mission, 1854.
- Belloy** (Val-d'Oise). Église, 1845-1851 [1].
- Beziers** (Hérault). Cathédrale, 1833-1842 [13]. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 38. Mission, 1850.
- Carcassonne** (Aude). Cathédrale Saint-Michel, 1857-1869. Architecture [33], sculpture [3]. *Compositions et dessins*, pl. 34 à 37. *Dessins inédits*, t. 1, pl. A 74 et A 75.
- Église Saint-Nazaire, 1846-1867. Architecture [14] (98). A.M.H. 4, sculpture [1]. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, pl. 672 et 673, fig. 110. *Dessins inédits*, t. 2, pl. 72 à 75. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 2, 6 pl. (1898-1902), t. 5, pl. 43.
- La Cité, 1852-1879 [54] (222). A.M.H. 3. *Dessins inédits*, t. 2, pl. 12 à 43. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 3, pl. 1 à 29 (1898-1902), t. 5, pl. 45 à 48.
- Caussade** (Tarn-et-Garonne). Église, 1843-1846 [2] (3).
- Champlieu** (Oise). Église [2] (4). Mission, 1857.
- Clermont-Ferrand** (Puy-de-Dôme). Cathédrale. Les travaux débutent en 1862 et Anatole de Baudot termine en 1890, sur les projets de Viollet-le-Duc. Architecture [135] (15). A.M.H. 1, sculpture [81] (2). *Encyclopédie d'architecture*, 1855, pl. 51-52, 1880, pl. 674; 1890-1891, pl. 97-98. *Dessins inédits*, pl. A 77 à A 82.
- Coucy** (Aisne). Château, 1856 à 1866, puis reprise des travaux en 1871 et achèvement par Boeswillwald [7] (2). Donjon (55). C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 45.
- Ébreuil** (Allier). Église, 1848 [3] (1).
- Eu** (Seine-Maritime). Église, 1862-1876. Architecture [50] (34), sculpture [6]. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, pl. 680, fig. 17, 72 à 80, 90. *Compositions et dessins*, pl. 39. *Dessins inédits*, t. 1, pl. A 73. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872) t. 1, 5 pl. (1898-1902), t. 2, pl. 38 et 39. *Encyclopédie d'architecture*, 1880, pl. 680. Château, 1874-1879. Architecture [40], décor [3].
- Évreux** (Eure). Cathédrale. (5). Mission, 1856 et 1871.
- Flavigny-sur-Ozerain** (Côte-d'Or). Église [1] (27). Mission, 1844.
- Fontfroide** (Aude). Abbaye, architecture [1] (14), sculpture [1]. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 2 et 37. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 5, pl. 41. Mission, 1843.
- Marmande** (Lot-et-Garonne). Église, projet de restauration, 1847.
- Moissac** (Tarn-et-Garonne). Église, 1839, [3] (28). C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 13 et 147. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 5, fig. 76. Mission, 1845.
- Montbrison** (Loire). La Diana (4).
- Montréal** (Yonne). Église, 1845-1850, [2] 38. *Annales archéologiques*, t. 7, 1847, p. 169 et 171; t. 8, 1848, p. 61; t. XI, p. 363.
- Narbonne** (Aude). Cathédrale Saint-Just. Divers projets sont présentés par Viollet-le-Duc entre 1839 et 1862. Finalement, en 1864, Laisné est chargé de l'édifice. Architecture [21] (27). A.M.H. 2, sculpture [1], mobilier [2]. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 5, pl. 50. Ancien archevêché (Hôtel de Ville). Entre 1843 et 1851, Viollet-le-Duc est en conflit avec la municipalité et finit par se retirer. Architecture [69], sculpture [42].
- Nérac** (Lot-et-Garonne). Château (1).
- Neuvy-Saint-Sépulchre** (Indre). Église, 1848-1850 [3] (10). *Dessins inédits*, t. 2, pl. 82 à 84. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 1, 3 pl. (1898-1902), t. 4, pl. 39.
- Paris**. Cathédrale Notre-Dame, 1845-1864. Architecture [815] (26). A.M.H. 359, sculpture [553] (51), décor peint [43]. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, pl. 681, fig. 71. *Compositions et dessins*, pl. 11 à 33. *Dessins inédits*, t. 1, pl. A 1 à A 31, A 94 et A 95, A 98 (1-2), A 99, 100 à 119 (n°s 1 à 20), t. 2, pl. 85; t. 3, pl. 50 et 51. *Encyclopédie d'architecture*, II, 1852, III, 1854; 1880, pl. 681. *Revue générale d'architecture*, vol. 9, 1851, pl. 1, pl. 6. Sainte-Chapelle : sculpture (9), peinture (5), architecture [2] (1), mobilier (2). *Compositions et dessins*, pl. 95. Tour Bichat [1].
- Périgueux** (Dordogne). Saint-Étienne [3]. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 5, pl. 66. Mission, 1842 et 1847.
- Pierrefonds** (Oise). Château, 1858-1870. Architecture [602] (55). A.M.H. 17, sculpture [223] (14), décor peint [18] (3). C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, pl. 678-679, fig. 46 à 69, 81 à 89, 132 et 148. *Compositions et dessins*, pl. 46 à 79. *Dessins inédits*, t. 1, pl. A 32 à A 67; t. 2, pl. 45 à 63; t. 3, pl. 49 et 50, 55 à 57. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 1, pl. 69 à 76. *Gazette des architectes*..., 1863, pl. 48; 1865, pl. 253 à 270; 1880, pl. 636-637, 678-679.
- Poissy** (Yvelines). Église, 1846 à 1865. Suspension des travaux en 1869. [8] (22). *Dessins inédits*, t. 2, pl. 88 et 90. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 1, 3 pl.
- Reims** (Marne). Cathédrale, 1861-1873. Architecture [37] (25), sculpture [13]. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 21, 26, 27. Archevêché (2).
- Pontigny** (Yonne). Église, 1843, [4] (22). Mission, 1844.
- Saint-Antonin** (Tarn-et-Garonne). Hôtel de Ville, 1845-1848 [7] (22). *Dessins inédits*, t. 2, pl. 64 et 65. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 5, pl. 77. Verdier et Cattois, *Architecture civile et domestique du Moyen Âge à la Renaissance*, 1855-1857, t. 1, 2 pl. et 3 dessins.
- Saint-Denis** (Seine-Saint-Denis). Ancienne église abbatiale, 1851-1879, architecture [133] (3). A.M.H. 41, sculpture [15] (8), décor peint [1] (5). *Compositions et dessins*, pl. 40. *Dessins inédits*, t. 2, pl. 103.
- Saint-Julien-du-Sault** (Yonne). Église Saint-Julien (2). Mission, 1848.
- Saint-Papoul** (Aude). Église, 1842 (4). Mission.
- Saint-Père-sous-Vézelay** (Yonne). Église. Travaux de 1842 à 1849, date d'interruption, [5] (54). A.M.H. 1. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 34, 36, 123 et 124. *Compositions et dessins*, pl. 92. *Dessins inédits*, pl. 106 à 108. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 3, pl. 40.
- Saint-Thibaut** (Côte-d'Or). Église, 1845-1848 [6] (17). *Annales archéologiques*, t. 5, 1846, 192-193.
- Saulieu** (Côte-d'Or). Saint-Andoche [1] (10).
- Semur-en-Auxois** (Côte-d'Or). Église Notre-Dame, 1844-1854 [13] (93). C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, pl. 671, fig. 22 et 23, 35, 41, 44, 108, 117, 131, 134, 141. *Dessins inédits*, t. 1, pl. A 95; t. 2, pl. 91 à 94. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 3, pl. 49. *Encyclopédie d'architecture*, 1880, pl. 671. *Annales archéologiques*, t. 4, 1846, pl. 87.
- Sens** (Yonne). Palais synodal, 1855-1865 [66] (25). C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 8 à 10, 30 à 32, 118 et 119. *Compositions et dessins*, pl. 35. *Dessins inédits*, t. 2, pl. 95 à 101. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 2, 6 pl. (1898-1902), t. 3, pl. 41 et 42.
- Simorre** (Gers). Église, 1845-1858 [3] (8). *Dessins inédits*, t. 2, pl. 102. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 2, 2 pl.
- Toulouse** (Haute-Garonne). Église Saint-Sernin, 1860-1877, architecture [45] (25), sculpture [8], décor peint [2]. *Encyclopédie d'architecture*, 1880, 675-676. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, pl. 675 et 676. *Dessins inédits*, t. 2, pl. 110 à 116. *Compositions et dessins*, pl. 41 et 86. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 2, 6 pl. (1898-1902), t. 5, pl. 51 et 52.
- Couvent des Augustins. Un projet de restauration du cloître est remis par Viollet-le-Duc en 1878; les travaux furent poursuivis par A. de Baudot [1].
- Le Capitole. Début des travaux en 1871, interruption en 1872 [11]. A.M.H. 51. Couvent des Jacobins [7] (17). *Dessins inédits*, t. 2, pl. 117 à 119. *Archives Commission Monuments historiques* (1898-1902), t. 5, pl. 53 et 54. Collège Saint-Raymond [7].
- Troyes** (Aube). Cathédrale. En 1847, la fabrique demande à Viollet-le-Duc des travaux de décoration intérieure (grilles et autels). L'édifice sera restauré à partir de 1849 par Millet [17] (12). C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, fig. 70, 125 à 128.
- Vézelay** (Yonne). Église de la Madeleine, 1840-1859 [176]. Architecture (104). A.M.H. 355, sculpture (115). *Annales archéologiques*, t. 2, 1845, p. 75 et 84. C. Sauvageot, *Œuvre dessinée*, 1880, pl. 15 et 16, 145. *Compositions et dessins*, pl. 43. *Dessins inédits*, t. 2, pl. 121 à 129. *Archives Commission Monuments historiques* (1855-1872), t. 2, 12 pl. (1898-1902), t. 3, pl. 10 et 11.

Étranger

BELGIQUE

Gand. Hôtel de Ville, 1871 [1] (7).

HOLLANDE

Roermond. Église Notre-Dame. 1864, 1875-1879, restauration extérieure [10] (4).

SUISSE

Lausanne. Cathédrale, 1873-1876, architecture [38] (59), sculpture [1] (7). *Encyclopédie d'architecture*, 1889-1890, pl. 67, 83-84.

Lausanne. Chapelle des Macchabées [8] (5).

Édifices religieux

Aillant-sur-Tholon (Yonne). Église, 1861-1865 [6]. A. de Baudot. *Églises de bourgs et villages*, t. 2.

Amiens (Somme). Cathédrale. Chapelle des Catéchismes, 1849-1874 [2] (1). *Encyclopédie d'architecture*, IV, 1854, pl. 71, 72-73; V, 1855, 64-65, 66, 23-24.

Bergerac (Dordogne). Église Notre-Dame, 1849, non exécutée [2].

Carcassonne (Aude). Église Saint-Gimer, 1854-1859 [10]. A. de Baudot. *Églises de bourgs et villages*, t. 1.

Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme). Cathédrale. Façade, 1855-1874. *Compositions et dessins*, pl. 1 à 6, 8 à 10.

Cires-lès-Mello (Oise). Chapelle funéraire de la famille Seillières, 1862. Architecture [26], sculpture [1]. *Encyclopédie d'architecture*, 1880, pl. 677.

Fabriges? (Lozère?) Projet de chapelle pour le comte de Morange, 1847.

La Nouvelle (Aude). Église, 1856, non exécutée [6].

La Roche (Nièvre). Église, non exécutée [7].

La Roche-en-Brenil (Côte-d'Or). Chapelle du Comte de Montalembert, 1847, non exécutée [13].

La Roche-sur-Yon (Vendée). Chapelle de cimetière, 1856 [6].

Portrieux (Vosges). Projet d'église, 1851.

Paris. Église Saint-Pierre de Chaillot, 1866-1872, non exécutée [43].

Chapelle du Petit-Séminaire. 1862. Exécutée. Elle fut, en 1898, transportée et remontée à Fontenay-aux-Roses. Non localisée [6]. A. de Baudot. *Églises de bourgs et villages*, t. 1.

Notre-Dame. Archevêché, sacristie, bâtiment du personnel [9]. Archevêché. Projet, 1841-1842; 1857. Sacristie, 1843-1849 [19]. *Encyclopédie d'architecture*, IV, 1854, pl. 46-47, 52-53, 54-55, 64 à 67, 87, 91-92, 95-97; V, 1855, 11 à 13, 31 à 33, 43; VII, 1857, 71 à 73; IX, 1859, 31 à 33, 55-56; X, 1860, pl. 89-90. Bâtiment du personnel, 1866-1867. *Gazette des architectes*, 1870, p. 9-10, fig. 6, p. 11, fig. 7, p. 12, fig. 8, p. 13, fig. 9.

Saint-Denis (Seine-Saint-Denis). Église Saint-Denis-de-l'Estrée, 1864-1866. Architecture [178], sculpture [69]. *Dessins inédits*, pl. A 68 à A 73. *Gazette des architectes*, 1866, pl. 1-4, 42-43, 44 à 51, 52, 53, 67, 68 à 71, 72 à 74, 75, 78-79-80, 81-82, 121, 122 à 124, 125 à 128, 129 à 131, 132, 138 à 141, 142, 143-144, 145 à 147, 148 à 150.

Semur-en-Auxois (Côte-d'Or). Chapelle de couvent de religieuses [6].

Tocane (Dordogne). Église, 1845, non exécutée.

Tombeaux

Paris. Cimetière du Père-Lachaise. Tombeau du Duc de Morny, 1865-1866 [1]. *Gazette des architectes*, 1866, p. 135 à 173. Tombeau de J.-B. Lassus, 1875 [1]. Tombeau du Général Tripiér, 1875 [1].

Cimetière de Picpus. Tombeau du Comte de Montalembert, 1850 [4].

Notre-Dame? Monument de Mgr de Quelen. Monument de Mgr de Beaumont. Tombeau du cardinal de Noailles, 1865.

Notre-Dame. Monument pour le maréchal de Guebriant, 1867 (Chapelle Saint-Germain, déambulatoire nord).

Monument d'Antoine-Léonor Leclère de Juigné, archevêque de Paris, 1780-1801 (déambulatoire nord) 1865.

Saint-Germain-en-Laye. Tombeau de E. Millet, 1879. *Encyclopédie d'architecture*, 1880, pl. 682.

Saint-Denis (Seine-Saint-Denis). Abbaye, caveau impérial [7].

Sédières (Corrèze?). Château. Projet de chapelle.

Vallery (Yonne). Restauration du tombeau de Condé [3].

Vincennes. (Val de Marne). Cimetière. Monument de l'abbé Hugon, 1866.

Tombeau de G. Avenel, 1876 [2]. Non localisé, construit?

Monument pour la mère de Monseigneur Dupanloup, 1840. Non localisé. Construit?

Étranger

ESPAGNE

Tombeau de la Duchesse d'Albe à Carabanchel, 1867, non exécuté [25]. *Compositions et dessins*, pl. 79.

SUISSE

Tombeau du Duc de Brunswick à Genève, non exécuté [1]. Chapelle protestante écossaise à Lausanne, 1876 [18].

U.R.S.S.

Tombeau du Prince Woronzof à Odessa, 1859 [5].

Mobilier religieux

Aillant-sur-Tholon (Yonne). Église, 1861-1865 [10]. Maître-autel et autels latéraux. Chaire à prêcher. Confessionnal. Fonts baptismaux. Stalles. Grilles. Table de communion. 1 fauteuil et 5 chaises. Croix de procession. 6 chandeliers. Reliquaires.

Amiens (Somme). Cathédrale, 1850-1875 [11]. Autel de la chapelle de la Vierge. *Dessins inédits*, pl. A 96. Autel de la chapelle de Sainte-Theodosie

(2). Chasse de sainte Theodosie (1). Autel de la chapelle des catéchismes (1). Autel de la chapelle du Sacré-Cœur. *Compositions et dessins*, pl. 38. Garnitures. Couronnes de lumière. Candélabres. **Amiens.** Église Saint-Germain. Autel de la Vierge, 1859 [1].

Carcassonne (Aude). Cathédrale Saint-Michel, 1857-1869 [19]. Buffet d'orgues et sa tribune (2). *Compositions et dessins*, pl. 34 à 37. Table de communion. Grille du chœur. Dais de procession.

Église Saint-Gimer, 1854-1859. Maître-autel [2]. **Châbons** (Isère). Château de Pupetières. Autel de la chapelle et garniture.

Cires-lès-Mello (Oise). Chapelle funéraire de la famille Seillières, 1862. Tombeau [1]. Autel (2). *Compositions et dessins*, pl. 44-45.

Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme). Cathédrale, 1851-1854 [27]. Maître-autel avec sa garniture (2). *Encyclopédie d'architecture*, t. 5, 1855, pl. 51-52. *Dessins inédits*, pl. A 92 et A 93. Grilles du chœur, 1857 (2). *Compositions et dessins*, pl. 7. Trône épiscopal (1). Buffet d'orgues [27].

Eu (Seine-Maritime). Chapelle du Château. Autel avec sa garniture, deux bénitiers, 1874-1879 (2).

Le Puy (Haute-Loire). Croix [1].

Marseille (Bouches-du-Rhône). Cathédrale, 1852-1853, dais de procession : un dessin conservé au Mobilier national [1].

Montauban (Tarn-et-Garonne). Cathédrale, dais de procession.

Mortain (Manche). Église de Neubourg, banc [1].

Paris. Cathédrale Notre-Dame, 1845-1864 [107].

Maître-autel avec sa garniture; grande exposition.

Dessins inédits, pl. A 94 et A 95, A 98. 18 autels latéraux (16). 12 lustres. Couronnes de lumière.

Bras de lumière. Porte-cierges. Candélabres.

Chandelier pascal. *Compositions et dessins*,

pl. 30. Lanternes de procession. Grand et petit

lutrin. *Compositions et dessins*, pl. 27. Appuis de

communion. Grilles du chœur (7). *Compositions*

et dessins, pl. 32-33. Peintures des portes. Fonts

baptismaux. *Compositions et dessins*, pl. 24-26.

Confessionnaux. Tambours des portes. Chaire

(5). Orgues de chœur. Trône épiscopal et 6 faldistoria.

Compositions et dessins, pl. 28. Armoire au

saint Chrême. Armoires au Trésor. Reliquaire de

la couronne d'épines. *Compositions et dessins*,

pl. 21, 23. Reliquaire du saint Clou et de la vraie

croix. *Compositions et dessins*, pl. 29. Reliquaire

de la croix dite de saint Claude. 2 baisers de paix.

2 chrêmeaux. 9 vases pour les huiles. 2 navettes. 1

bougeoir. 2 encensoirs. Cadres de canons d'au-

tels. Croix de procession. Grande croix émaillée.

Colombe pour le saint Chrême. Ostensoirs. Cros-

ses. 2 bustes reliquaires.

Église Sainte-Clotilde. Chandelier, 1852 [1].

Chapelle du Petit-Séminaire. Porte-lumière, flam-

beaux, croix de consécration [2]. Confessionnal

(2).

Poissy (Yvelines). Collégiale, 1853 [6]. Maître-

autel. Chaire. Autel de la chapelle Sainte-

Catherine.

Reims (Marne). Cathédrale, 1861-1873 [18]. Autel

de la chapelle de la Vierge avec sa garniture.

Trône épiscopal (démonté).

Saint-Denis (Seine-Saint-Denis). Abbatale,

1851-1879. Maître-autel. Reliquaire de saint Pérégrin. Autels des chapelles de la Vierge, de saint Maurice, de saint Pérégrin (transformés) [29]. Grilles de la chapelle de la Vierge (disparues). *Compositions et dessins*, pl. 40-41. *Encyclopédie d'architecture*, t. 4, 1854, pl. 1, 21 à 23, 11-12, 41 à 43, 101 à 103, t. 6, 1856, pl. 21 à 23, 80, 86, 117. Autel de la chapelle de la Vierge. *Revue générale d'architecture*, t. XIX, 1861, pl. 2. Église paroissiale, 1864-1866 [22]. Maître-autel. *Gazette des architectes...*, 1866, p. 198, fig. 129 à 131, p. 199, fig. 132. Autels (transformés). 4 confessionnaux. Stalles. Fonts baptismaux. *Gazette des architectes...*, 1866, p. 227, fig. 138 à 141. Grilles. Tambours. Chaire (disparue). Tribune et buffet d'orgues. **Semur** (Côte-d'Or). Église Notre-Dame, 1844-1854. Maître-autel, garniture, chandeliers [5]. Hôpital, 1845, projet de grille (1). **Sens** (Yonne). Cathédrale. Faldistoria, Vierge de procession [4]. Reliquaire, 1871. *Compositions et dessins*, pl. 42. **Toulouse** (Haute-Garonne). Saint-Sernin, 1860-1877 [11]. Autel de la chapelle d'axe. 4 autels dans le transept. 4 autels dans les autres chapelles du déambulatoire (actuellement déposés dans les tribunes). Chapelle de Saint-Cyr, grilles. *Compositions et dessins*, pl. 41. **Troyes** (Aube). Cathédrale, 1847 [12]. Autel de la chapelle du Sacré-Cœur et croix d'orfèvrerie. Autel de Saint-Loup, 1852. Châsse de saint Bernard.

Relevés

Encensoirs. Encensoir en cuivre, fin du XIIe à Lille. *Annales archéologiques*, t. 4, pl. 293. Encensoir de Théophile. *Annales archéologiques*, t. 8, pl. 95 et 98. Encensoir du XIIe siècle, sculpture en pierre à la cathédrale de Chartres. *Annales archéologiques*, t. 8, pl. 289. Ostensoir. *Encyclopédie d'architecture*, t. 4, 1854, pl. 44. Lampe. *Gazette des architectes...*, 1867, p. 86-87. Candélabre. *Gazette des architectes...*, 1866, fig. 254.

Étranger

ESPAGNE

Cordoue. Autel et chapelle, 1857, construit ?

POLOGNE

Cracovie. Cathédrale de Wawel, autel de la crypte de Saint-Léonard, 1875, construit ?

SUISSE

Lausanne. Chapelle protestante écossaise, 1877, chaises, bancs, table [2].

U.R.S.S.

Odesa. Mausolée du Prince Woronzof, 1858-1859, croix en bronze pour le tabernacle, évangélique [4].

Vitraux

Amboise (Indre-et-Loire). Chapelle du château, dessins pour les encadrements décoratifs des verrières, exécutés à la Manufacture de Sèvres, 1842-1847, détruits.

Dreux (Eure-et-Loire). Chapelle royale, éléments décoratifs des vitraux exécutés sur les cartons d'Ingres à la Manufacture de Sèvres, 1840-1844. **Eu** (Seine-Maritime). Château, vitraux pour le portique et pour le grand salon blanc, 1874-1878.

Paris. Église Saint-Germain-l'Auxerrois, 3 verrières des chapelles au sud du déambulatoire (vitraux endommagés le 16 novembre 1979, celui des Docteurs ayant été entièrement détruit), 1846-1848. *Annales archéologiques*, t. VI, 1846, 279. **Saint-Flour** (Cantal). Cathédrale, vitraux de la chapelle Saint-Flour, 1843-1844.

Liste des édifices où Viollet-le-Duc surveilla la restauration des vitraux.

Carcassonne (Aude). Cathédrale Saint-Michel, 1855-1869. Église Saint-Nazaire, 1846-1867.

Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme). Cathédrale, après 1862.

Paris. Cathédrale Notre-Dame, 1844-1865. Sainte-Chapelle (Viollet-le-Duc fait partie de la commission chargée d'examiner les peintres verriers), 1846-1847.

Reims (Marne). Cathédrale Notre-Dame, 1860-1873.

Saint-Denis (Seine-Saint-Denis). Ancienne église abbatiale (vitraux du déambulatoire), 1846-1858.

Saint-Julien-du-Sault (Yonne). Viollet-le-Duc remet son rapport sur les vitraux, 2 mai 1846.

Décors

Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme). Cérémonie. (1).

Paris. Notre-Dame. Fête du 15 août 1853 [8]. Retour des cendres de Napoléon Ier aux Invalides [5]. Décoration pour une fête en plein air, estrade [1]. Baptême du prince impérial à Notre-Dame [7]. Armoiries d'Eugénie de Montijo [1].

Bâtiments et monuments civils

Ajaccio (Corse du Sud). Monument à Napoléon Ier et à ses frères (sculpteurs : Barye, Maillet, Petit, Thomas), 1862-1865. Architecture [14], sculpture [1]. *Gazette des architectes...*, 1866, fig. 231 et 232.

Alger (Algérie). Projet du monument à Napoléon Ier, 1864, non exécuté [15]. Projet de palais impérial, 1864, non exécuté [5].

Chinon (Indre-et-Loire). Statue de Rabelais, 1878, érigée ?

Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme). Projet de palais des facultés, 1855-1857, non exécuté [28]. **Eu** (Seine-Maritime). École, fourneau économique, fontaine, 1874.

Mont-Auxois (Côte-d'Or). Monument à Vercingétorix (sculpteur : E. Millet), 1861-1865 [1].

Narbonne (Aude). Projet de fontaine et de monument, 1844.

Nérac (Lot-et-Garonne). Projet d'hôtel de ville, 1865.

Paris. Académie impériale de Musique, projet d'Opéra, 1861, non exécuté [15]. *Compositions et dessins*, pl. 74 à 78.

École polonaise, 80, boulevard Montparnasse, 1858-1863 [6].

Musée de Cluny [3]. Projets d'aménagement intérieur.

Palais du Trocadéro, 1878, [17].

Orléans (Loiret). Fontaine, non exécutée, 1865 [2].

Vézetz (Indre-et-Loire). Monument à Paul-Louis Courier, 1870 [3].

Vienne (Isère). Monument à Ponsard (sculpteur : Geoffroy-Dechaume), 1868-1870 [4].

Étranger

New York. Statue de la Liberté (sculpteur : Bartholdi). Étude de la structure métallique intérieure, 1874-1878.

Châteaux et maisons,

Ambrières (Mayenne). Château de M. Grois, 1857-1865 [15]. *Habitations modernes*, t. II, 1877, p. 15, pl. 165 à 167.

Chabons (Isère). Restauration du château de Pupetières à M. de Virieu, 1861-1870. Darcy, collaborateur. Architecture [10], sculpture [2], mobilier [2], décor peint [5].

Châlons-sur-Marne (Marne). Château de M. Jacquesson, 1863 [21].

Chamonix (Haute-Savoie). Chalet. Détruit ? [4]. *Habitations modernes*, t. I, 1875, p. 23, pl. 88 et 89.

Châteauvillain (Haute-Marne). Domaine de la famille d'Orléans. (Relevé pour travaux) [18].

Creil (Oise). Rendez-vous de chasse. *Habitations modernes*, II, 1877, pl. 157 et 158. Construit, non localisé.

Dornach (Haut-Rhin). Maison de M. Dollfus, 1853, construit ? Architecture [47], sculpture [3], mobilier [6].

Hendaye (Basses-Pyrénées). Château de M. d'Abbadie d'Aragary. 1865-1866. Magne et Duthoit, collaborateurs.

La Roche-sur-Yon (Vendée). Projet de restauration du château des Granges pour M. Audé, vers 1857. Réalisé ? [2].

Lauzerte (Tarn-et-Garonne). Projet pour le château de M. d'Escayrac, 1857, non exécuté.

Laversine (Oise). Projet de château pour M. de Trévise, 1867-1868, non exécuté [2].

Le Vigan (Gard). Restauration du château de Montdardier pour M. de Ginstou, 1860 [5].

Mérinville (Loiret). Projet pour un château, 1863, non localisé [4].

Nantes (Loire-Atlantique). Maison de M. Dobrée, 1862. Projet d'agrandissement, non exécuté [7].

Pierrefonds (Oise). Château de M. Sabatier, 1860. Architecture [44], mobilier [2]. C. Daly, *L'architecture privée au XIXe siècle*, 1870, vol. 2, t. 3, pl. 1, 2, 3, 4, de l'exemple B¹.

Roquetaillade (Gironde). Restauration du château pour M. de Mauvezin, 1864, Duthoit y collabore.

Saint-Brieuc (Côtes-du-Nord). Maison de M. Maignan, 1857 [10].

Sainte-Eulalie d'Ambarès? (Gironde). Projet pour M. Lavigne, 1871, construit [7].

Saint-Laurent-de-Chamousset (Rhône). Restauration du château de Chamousset pour M. de Saint-Victor, travaux par Duthoit. Non exécutée, 1860 [7].

Saint-Vérand (Rhône). Château de La Flachère pour M. de Chaponay, 1862-1874. Architecture [26], mobilier [4], décor peint [1]. *Encyclopédie d'architecture*, 1888-1889, p. 83, pl. 21, 1890-1891, p. 21.

Sèvres (Hauts-de-Seine). Maison de Jules Hetzel. Réaménagement, 1874. 2, rue Emmanuel-Giraud (anciennement rue des Charrons, à Bellevue). Maison de campagne de M. Robert. Non localisée [4].

Projet de château pour le duc de Sabran-Pontevès, 1850.

Étranger

SUISSE

Lausanne. « La Vedette », 1878 [2] et 5 photos. *Encyclopédie d'architecture*, 1881, pl. 732, 733, 740, 741. *Habitations modernes*, II, 1877, p. 14-15, pl. 181.

Prégnay. Château du Baron de Rothschild, décoration intérieure avec Narjoux, vers 1874. *Encyclopédie d'architecture*, 1874, pl. 171, 176, 191, 209, 1875, pl. 274.

Maisons de gardien et annexes

Cires-lès-Mello (Oise). Maison du jardinier. En ruines.

Coucy (Aisne). Maison du gardien du château, 1864. *Gazette des architectes*, 1864, pl. 201 à 210. F. Narjoux, *Architecture communale...*, 1870, pl. LXXVIII.

Eu (Seine-Maritime). Communs, 1874. Boxes des chevaux, mobilier de la sellerie, forge, trou à fumier, écurie pour les poneys (détruite en 1976), écurie et remise pour l'intendant. Hangar à bois (détruit en 1976), lavoir (non localisé), latrines, usine à gaz [2], émissaire des sources, chapelle Jeanne-d'Arc, grilles.

La Flachère (Rhône). Communs, ferme, 1867.

Montdardier (Gard). Maison du gardien, vers 1868.

Morsang-sur-Seine (Essonne). Propriété de Mme Dupont, maison du jardinier. Construite ? [2].

Pierrefonds (Oise). « Le Prieuré » à M. Sabatier, écuries et maison du gardien [1].

Pupetières (Isère). Écuries et maison du gardien, incendiées en 1875 et reconstruites par Darcy.

Immeubles, maisons de rapport

Paris. Maison Bocher, 5, rue Basse à Passy, sans date [4].

Maison Sauvage, 23, rue Chauchat, 1863 [16]. *Gazette des architectes*, 1864, pl. 258 et 259, p. 277, 1865, pl. 30 à 33, 34 à 37, 72 à 74.

Maison Courmont, 22, rue de Berlin, aujourd'hui 28, rue de Liège, 1846-1848 [26]. V. Calliat, *Parallèle des maisons de Paris...*, t. 1, 1850, pl. 120 à 126.

Maison Milon, 15, rue de Douai, 1857-1860 [16]. V. Calliat, *Parallèle des maisons de Paris...*, t. 2, pl. 59 à 62.

Maison Musset, 27, rue Notre-Dame de Nazareth, sans date. Surélévation d'une remise [3].

Maison Pépin-le-Halleur, 5, rue de Greffulhe, 1855, construite ? [12].

Maison Polonceau, 23, boulevard de Sébastopol, 1856 [14].

Maison Rozier, rue Beaujon, sans date, construite ? [12]. *Habitations modernes*, t. II, 1877, pl. 108 à 111.

Maison Tempier, rue de Boulainvilliers, sans date. Construite ? Architecture [14], sculpture [2].

Maison Troyon, chemin de ronde de la barrière des Martyrs (environs du boulevard de Rochechouard actuel), 1857 [37]. (Sans doute construite pour le peintre Constant Troyon). 68, rue Condorcet, Paris 9e, 1862-1863. *Habitations modernes*, I, 1875, p. 19, pl. 62 à 64.

66, rue Condorcet, Paris 9e, 1862.

Hôtel de M. Durand, avenue de Neuilly, V. Calliat, *Parallèle des maisons de Paris...*, t. 2, pl. 38 à 41.

Maison pour M. de Sainte-Marie. Projet ? 43, rue de l'Université.

Hôtel (184?) Boulevard Haussmann. M. des Rosiers. Détruit.

Mobilier civil

Aix (Ile d'). Musée napoléonien. 2 corps de bibliothèque. Attribués (?) à Viollet-le-Duc.

Bourges (Cher). Collection privée. Deux meubles de rangement.

Chabons (Isère). Château de Pupetières. Bibliothèque murale, chêne et métal. Collaboration au mobilier due à Stéphanie de Virieu ?

Compiègne (Oise). Musée national du château. Banquette, 1878, chêne sculpté et ciré.

Eu (Seine-Maritime) (4). Château. Chambre de la Grande Mademoiselle, 1874-1878. Un lit, palissandre et velours. Deux fauteuils, palissandre et

velours. Trois chaises, palissandre et velours. Une chaise basse, palissandre et velours. Une table de chevet, palissandre, marbre griotte et blanc-gris. Un guéridon, palissandre, cuir bleu. Un bureau, palissandre, cuir marron. Une commode, palissandre et marbre griotte. Tenture de l'alcôve.

Salon de famille, bureau, bois teinté noir, 1875. Galerie des Guise, meuble de rangement avec corps vitré, chêne poli, 1875. Salle de billard, banquette, 1875, non repérée. Cabinet du prince, ratelier pour fusils, disparu. Emplacements divers : consoles de calorifère, modèle circulaire et modèle rectangulaire, métal.

Paris (Seine). Fonds Viollet-le-Duc. Deux grandes bibliothèques, chêne. Table à dessin avec corps de bibliothèque, chêne. Meuble à plans avec corps de bibliothèque, chêne.

Notre-Dame. Bâtiment du personnel, lustre, cuivre.

Pierrefonds (Oise). Château, 1867 [41]. Banquette double à dossier réversible pour la grande salle du donjon, 1869-1870, chêne sculpté et ciré. *Compositions et dessins*, pl. 72. Six chaises, chêne sculpté et ciré. Boisées de la grande salle du donjon, chêne sculpté et ciré. Projet de lit. *Compositions et dessins*, pl. 73.

Neuilly (Hauts-de-Seine). Fonds Viollet-le-Duc et collection privée. Fauteuil avec monogramme, chêne sculpté et ciré. Fauteuil avec décor de fleurettes, noyer sculpté et ciré. Escabeau à deux marches, chêne. Tabouret à dessin, chêne. Table octogonale sur piédestal en croix.

Meubles signalés

Un fauteuil qui aurait été acheté par Waterhouse en même temps que la banquette du château de Compiègne, 1878. Un cadre en bois sculpté décoré d'un aigle et d'une Légion d'honneur, exécuté pour le prince Napoléon pour servir de cadre à un tableau de Meissonier (connu par photographie). Un buffet dressoir avec enroulement à la partie haute (Id.).

Étranger

SUISSE

Lausanne. La Vedette. Grande table, bois. Deux meubles d'appui avec tiroir et casiers, connus par photographie. Non repérés.

Train impérial

Wagons. 1855 [33] (4). *Compositions et dessins*, pl. 80-81. *Encyclopédie d'architecture*, IX, 1859, pl. 75-76, 86 à 108.

Projet pour un lit Renaissance, 1868. *Compositions et dessins*, pl. 82-83.

A.L.C.Mt.

Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc teljes publikációs listája:

Foucart 1980, 395-404. oldalakon francia nyelven közölve:

Liste des écrits de E. Viollet-le-Duc

Viollet-le-Duc écrivain

En publiant, en 1809, son *Nouvel art poétique*, Emmanuel Viollet-le-Duc se proposait de « rendre un véritable service aux jeunes gens qui... se destinent aux lettres, en réduisant en principes les leçons admirables... dont la réussite a prouvé l'excellence ». Son fils, Eugène, assimila ces principes avec une remarquable précocité. Sa famille, les salons de fins lettrés et d'écrivains que tenaient son père et son oncle Delécluze, ses vastes lectures, l'éducation libérale qu'il reçut à la pension Morin et l'air d'un siècle voué à l'écriture, à l'imprimé et aux idées, fécondèrent des dispositions que les lettres qu'il adressait, enfant encore, à sa mère laissent présager.

Le XIXe siècle connut un extraordinaire développement de la littérature architecturale et vit, en particulier, naître la presse architecturale. Dans ce mouvement d'où émergent les noms de l'éditeur Morel et celui de César Daly, Viollet-le-Duc occupe une place éminente. S'il fut des architectes-écrivains, Viollet-le-Duc est sans doute le premier d'entre eux, sinon chronologiquement, au moins par l'abondance, la diversité de ses écrits et par l'influence qu'ils eurent et qu'ils ont encore. La bibliographie de Viollet-le-Duc frappe en effet par son immensité et par la variété des sujets qu'elle aborde. Elle porte la marque de la peu commune capacité de travail de Viollet-le-Duc et celle aussi de sa curiosité quasi universelle. Même aux pires moments du purgatoire où l'ingratitude et l'ignorance avaient rejeté Viollet-le-Duc, son *Dictionnaire raisonné de l'architecture* était lu, étudié et réédité. En 1907, Marcel Proust,

pourant critique à l'égard des restaurations de Viollet-le-Duc écrivait à Mme Strauss : « Il avait tout de même le génie de l'architecture et ce livre là [le dictionnaire] est admirable ».

Au cœur de l'œuvre écrite de Viollet-le-Duc, ou plus exactement de son œuvre imprimée à laquelle il faudra faire accéder un jour la masse immense de la correspondance en grande partie inédite, se trouvent les publications à caractère scientifique et plus particulièrement archéologique, le *Dictionnaire de l'architecture*, celui du mobilier ainsi qu'une série d'articles dans les *Annales archéologiques* et la *Revue archéologique*. Ces publications visent à établir une connaissance précise et raisonnée des arts du Moyen Âge. De Quatremère de Quincy à Ernest Bosc, le XIXe siècle vit fleurir les dictionnaires d'architecture. Ceux de Viollet-le-Duc, attachés à illustrer et à faire connaître l'architecture médiévale se distinguent des très nombreux ouvrages qui, la mode aidant, furent consacrés aux arts de cette période « retrouvée ». Ils diffèrent aussi des ouvrages purement archéologiques et spéculatifs par leur ambition de retrouver malgré l'ordre apparemment artificiel de l'alphabet un constant principe de raison dans les productions du génie gothique. L'architecture gothique constitue en effet pour Viollet-le-Duc le modèle historique et théorique de perfection dont doit s'inspirer, sur le plan des principes, l'architecture du XIXe siècle qu'il appelle de ses vœux. Elle est l'expression du génie d'un peuple, un art authentiquement « national » qu'il oppose à l'art « étranger », en l'occurrence celui qui depuis la Renaissance, s'inspirant de l'Antiquité romaine eut les faveurs des Académismes.

La partie la plus savante de l'œuvre de Viollet-le-Duc se trouve ainsi au cœur de sa partie la plus engagée et parfois la plus polémique. Chez Viollet-le-Duc le passé et le présent se répondent sans cesse, s'expliquent et se déterminent dans un mouvement dialectique. Dans *l'Histoire de l'Habitation humaine* Doxi et Epergos voyagèrent à travers les siècles pour retrouver partout la même vérité, celle de l'architecture qu'Anatole de Baudot qualifia de *Vraie*. Le savant *Dictionnaire de l'architecture* et les polémiques *Entretiens* sont les éléments d'un même projet : la réforme de l'enseignement de l'architecture et l'avènement d'une architecture nouvelle. Lorsqu'il publia, en 1863, ses premiers *Entretiens*, Viollet-le-Duc s'appretait à imposer la réforme de l'École des Beaux-Arts qu'il avait préparée dans une série d'articles publiés dans la *Revue générale de l'architecture* et la *Gazette des Beaux-Arts*. Il développa ce thème jusqu'à la fin de sa vie avec une passion de plus en plus désabusée.

Cette œuvre engagée fut, évidemment, à plusieurs reprises polémique. Sa première intervention tient d'ailleurs du pamphlet. C'est la « Réponse aux considérations de l'Académie des Beaux-Arts sur la question de savoir s'il est convenable au XIXe siècle de bâtir en style gothique » (*Annales archéologiques*, 1846). Caricaturiste percutant, Viollet-le-Duc sut également polémiquer avec succès. Ses passe-d'armes avec Boileau à propos de la construction de Saint-Eugène (*Encyclopédie d'architecture*, 1855) et avec Guadet (*le XIXe siècle*, 1879) témoignent de la puissance incisive et persuasive de sa plume.

Visionnaire et engagé, Viollet-le-Duc ne pouvait qu'être conscient de la puissance de l'imprimé et trouvera dans le contrôle ou l'appui de certains journaux, notamment professionnels, une arme puissante. A partir de 1862, la *Gazette des architectes et du bâtiment* lui est acquise. Ses amis y polémiquent contre la *Revue générale de l'architecture*. Après 1870, c'est la *Gazette des architectes et du bâtiment*, 2e série, et *l'Architecte* qui servent de tribune aux architectes disciples de Viollet-le-Duc pour y lancer leurs critiques à l'égard de ceux de la *Semaine des constructeurs*. Cette prodigieuse activité visait à convaincre. C'est pourquoi l'œuvre de Viollet-le-Duc est aussi profondément pédagogique. C'est naturellement la série des *Histoires* publiées dans la *Bibliothèque d'éducation et de récréation* de Hetzel qui réalisa le mieux cette ambition.

Par sa volonté d'apprendre, d'observer, de tout réduire à des principes et à des lois, Viollet-le-Duc participe à l'entreprise scientifique du XIXe siècle qui fut aussi une entreprise éducative. Le savoir et l'enseignement furent les deux piliers de la morale laïque de la Troisième République naissante, à laquelle il adhéra. Il mit sa plume à son service, la lutte contre *l'ordre moral* excitant ses animosités et son talent. C'est surtout dans le XIXe siècle et dans le *Bien public* qu'il marqua sa haine du cléricisme. Sa correspondance avec Mérimée et Sainte-Beuve (Fonds Viollet-le-Duc), la collaboration dès la fin du Second Empire au *Centre-Gauche*,

montrent que ces prises de positions avaient des racines profondes et que le mythe d'une « trahison de l'Empire » est peu fondé. Viollet-le-Duc fut très tôt critique à l'égard des aspects autoritaires et cléricaux d'un régime ou l'impératrice jouait, à son gré, un rôle trop important. Ce « progressisme » de Viollet-le-Duc s'exprima aussi par des articles consacrés à la condition féminine et à l'anthropologie.

Ayant choisi pour ex-libris la formule « Examinez tout, ce qui est bon retenez-le », Viollet-le-Duc s'attachera en effet à poser son regard sur toutes les branches du savoir et de l'activité. Les inondations, le reboisement des montagnes, la cartographie, la stratégie militaire, l'hygiène du voyageur... furent l'objet de son attention. Il était homme d'un siècle qui apprenait à découvrir et à maîtriser le monde. Rien de cette aventure ne lui était indifférent.

C'est pourquoi, aujourd'hui encore, la lecture de son œuvre immense est un passionnant voyage aux sources du XXe siècle.

J.-J. A.

1. Ouvrages de Viollet-le-Duc

1854
Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, Paris, B. Bance, A. Morel, 1854-1868, 10 vol. (Le nom de A. Morel remplace celui de B. Bance à partir du T. VII.)

I. Aباque-Aronde, 1854.
 II. Arts-Chapiteau S.d.
 III. Charnier-Console, 1858.
 IV. Construction-Cyborium, 1859.
 V. Dais-Fût, 1861.
 VI. Gable-Ouvrier, 1863.
 VII. Palais-Puits, 1864.
 VIII. Quai-Synagogue, 1866.
 IX. Tabernacle-Zodiaque, 1868.
 X. Table analytique des mots contenus dans les neuf volumes, 1868.

Rééditions : Paris, De Nobele, 1967, 10 vol., 5 403 p. (Reproduction de l'édition de Bance et A. Morel, 1854-1868. Le tome X contient en outre la Table analytique et synthétique du Dictionnaire raisonné par Henri Sabine, reprod. de l'édition de Paris, librairie des imprimeries réunies, 1889), Saint-Julien-du-Sancey, 1979, 10 vol., (Réédition en fac-similé de l'édition Bance et A. Morel, 1854-1868).

On *Restauration*, by Viollet-le-Duc, and A notice of his work in connection with the historical monuments of France, by Charles Wethered, Londres, Samson, Martson, Low and Searle, 1875. Traduction de l'article «Restauration» du Dictionnaire raisonné.

Essai sur l'architecture militaire au Moyen Age, Paris, Bance, 1854, II-236 p., fig. (Extrait du Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, *Military architecture*, transl. by Macdermott, Oxford, Londres, 1879, 274 p.)

«Rational building», being a translation of the article «Construction» in the Dictionnaire raisonné, by G.M. Huss, New York, 1895, XII, 367 p.

Encyclopédie médiévale d'après Viollet-le-Duc, Bayeux, Heimdal, vol. 1 : Architecture, vol. 2 : Architecture et Mobilier, 1979, 720 p., fig. (Extraits du Dictionnaire raisonné de l'Architecture et du Dictionnaire raisonné du Mobilier).

1856
 Monographie de Notre-Dame de Paris et de la nouvelle sacristie de MM. Lassus et Viollet-le-Duc... précédée d'une notice historique et archéologique par Celtibère, Paris, A. Morel, (1856), 13 p., 63 pl. (Viollet-le-Duc et Lassus ont récusé la paternité de cette publication).

1857
 Description du château de Pierrefonds, Paris, Bance, 1857, 23 p., pl., 1861, 2e éd., *Ibid.*, 32 p., pl.; 1863, 3e éd., Paris, A. Morel, 40 p., fig.; 1865, 4e éd., *Ibid.*, 48 p., fig.

Description et histoire du château de Pierrefonds, 5e éd., Paris, A. Morel, 1869, 48 p., fig.; atlas, 2 pl.; 1874? 7e éd., Paris, Vve A. Morel,

48 p.; 1876, 8e éd., *Ibid.*, 48 p.; 1877, 9e éd., *Ibid.*, 48 p.; 1881, 10e éd., *Ibid.*, 48 p.; 1883, 11e éd., *Ibid.*, 48 p.; 1886, 12e éd., Paris, Librairie des imprimeries réunies, 48 p.

Le Château de Pierrefonds, 15e éd., avec introduction et guide par le capitaine A. du Hailgouët, Paris, A. Morancé (1928), 30 p.

Description du château de Coucy..., Paris, Bance, 1857, 23 p., pl.; 1861, 2e éd., *Ibid.*, 21 p., pl.; 1875, 4e éd., Paris, Vve A. Morel, 31 p., fig.

1858

Cité de Carcassonne (Aude), Paris, Gide, 1858, 52 p., fig.; Paris, Vve A. Morel, 1878, 84 p., fig.; Paris, Fossez, 1885, 84 p., fig.; Jordy, Paris, A. Morel, (1928), 116 p., fig.; *The City of Carcassonne*, Paris, A. Morel, 1920, Paris, Société d'éditions artistiques, 1931; *The City of Carcassonne and a visitor's guide*, Paris, Morancé, 1950.

Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance, Paris, Bance, Vve A. Morel, 1858, 8 parties en 6 vol., fig. La table générale figure dans cette édition et les suivantes, à la fin du 6e vol.

I. Meubles, 1858.
 II. Ustensiles, orfèvrerie, instruments de musique, jeux, passe-temps, outils, outillages, 1871.
 III-IV. Vêtements, bijoux de corps, objets de toilette, 1872-1873.
 V-VI. Armes de guerre offensives et défensives, 1874-1875.

1868-1875, Paris, A. Morel, Vve A. Morel, 8 parties en 6 vol.; 1873-1874, Paris, Vve Morel, (III) 1874; (IV) 1873, (V) 1874, S.d., Paris, Grund et Maguet, 6 vol., fig.; (1926), Paris, E. Grund, 6 vol., fig.; Instruments de musique, S.l.n.d., paginé 243-327, fig., pl. (Extrait du Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance publié chez la Vve Morel en 1872, t. 2).

1860

Lettres pour la Sicile, à propos des événements de juin et de juillet 1860, Paris, Vve A. Morel, (1860); Paris, F. Chamerot, 1860, 166 p., fig.

1863

Entretiens sur l'architecture..., Paris, A. Morel, 1863-1872, 2 vol., fig., atlas, 36., 1863; Bruxelles, Liège, Mardaga, 1977. (Fac-similé de l'édition Morel, 1863, XVIII-447 p.); Farnborough, Gregg, 1968, 38 pl., fig. (Fac-similé de l'édition Morel, 1864).

Lectures on architecture, transl. by H. Van Brunt, Boston, 1875-1881; transl. by B. Bucknall, Londres, 1877-1822.

Ce que réclame au XIXe siècle l'enseignement de l'architecture..., Paris, A. Morel, 1869, 30 p. (Extrait des *Entretiens sur l'architecture*, t. II, p. 145-175, 14e entretien).

1864

Intervention de l'État dans l'enseignement des Beaux-Arts, Paris, A. Morel, 1864, 62 p.

Réponse à M. Vitet, à propos de l'enseignement des arts du dessin, Paris, A. Morel, 1864, 48 p. (Réponse à l'article de L. Vitet : «De

l'Enseignement des arts du dessin», publié dans la *Revue des Deux Mondes*, 1er novembre 1864).

1871

Mémoire sur la défense de Paris, septembre 1870-janvier 1871, Paris, Vve A. Morel, 1871, LX-239 p., fig., atlas, 12 pl.

Simple dialogue pour servir d'introduction au *Mémoire sur la défense de Paris*, (27 janvier 1871), Paris, Vve A. Morel, 1871, 31 p.

1872

Description du château d'Arques, Paris, Vve A. Morel, 1871, 16 p.

De l'étude de la géographie et de la topographie dans l'armée, Paris, J. Dumaine, 1872, 22 p., fig. (Extrait du *Journal des sciences militaires*, mai 1872.)

La fortification passagère dans les guerres actuelles, Paris, J. Dumaine, 1872, 19 p., fig. (Extrait du *Journal des sciences militaires*, 8e série, t. II, 1872.); 1875, 2e éd., *Ibid.*, 31, fig. (Extrait du *Journal des sciences militaires*, 8e série, t. II, 1872.)

1873

Histoire d'une maison, Paris, Hetzel, (1873), 260 p., fig.; (1910), 260 p.; *The story of a house*, transl. by G.-M. Towle, Boston, 1874, 284 p.; *Histoire d'une maison*, Liège, Bruxelles, Mardaga, 1979; Paris, Berger-Levrault, 1979. (rééditions en fac-similé de l'édition Hetzel, 1873).

Comment on construit une maison (Histoire d'une maison) Paris, Hetzel, 1885, 324 p. et 64 p. du catalogue de la collection, fig. (1887), 7e éd., *Ibid.*, 231 p., fig; *How to build a house, an architectural novelette*, Londres, S. Low, Marston, Low and Searle, 1874, XVI - 268 p., fig.

Monographie de l'ancienne église abbatiale de Vézelay, Paris, Gide, 1873, 31 p., fig. (Archives de la Commission des Monuments historiques.)

Méthode d'enseignement du dessin applicable aux écoles professionnelles ou industrielles proposée par les membres du Comité de rédaction de l'Encyclopédie d'architecture, Paris, A. Morel, 1873.

1874

Histoire d'une forteresse, Paris, J. Hetzel, 1874, 368 p.; *Annals of a fortress*, Londres, S. Low, Murston, Low and Searle, 1875, 390 p.; *Annals of a fortress*, transl. by B. Bucknall, Boston, 1876; Paris, Berger-Levrault, 1978; Liège, Bruxelles, Mardaga, 368 p. (rééditions en fac-similé de l'édition Hetzel, 1874).

Nouvelle carte topographique du massif du Mont-Blanc. Texte de la communication faite à la société dans sa séance du 28 mars 1874, dans *Bulletin de la Société de Géographie*, juillet 1874.

1875

Histoire de l'habitation humaine depuis les temps préhistoriques jusqu'à nos jours, Paris, J. Hetzel, 1875, 372 p., fig; *The Habitations of man in all ages*, transl. by B. Bucknall, Londres, 1876; *Storia dell'abitazione umana dai tempi preistorici fino ai nostri giorni*, Milano, Tipogra-

fla editrice lombarda, 1877, 315 p., fig.; Paris, Berger-Levrault, 1978; Liège, Bruxelles, Mardaga, 1978, (rééditions en fac-similé de l'édition Hetzel, 1875).

1876

Le Massif du Mont-Blanc, étude sur sa construction géodésique et géologique, sur ses transformations et sur l'état ancien et moderne de ses glaciers, Paris, J. Baudry, 1876, XVI - 280 p., fig.; *Mont-Blanc, a treatise on its geodesical and geological construction, its transformations*, transl. by B. Bucknall, Londres, 1877, 378 p.

1877

«L'Architecture», dans *Dictionnaire encyclopédique et biographique de l'industrie et des arts industriels de la France contemporaine*, Paris, 1877.

L'Art russe, ses origines, ses éléments constitutifs, son apogée, son avenir, Paris, Vve A. Morel, 1877, 261 p., fig. Traduction en russe par N. Soultanov, Moscou.

1878

Histoire d'un hôtel de ville et d'une cathédrale, Paris, J. Hetzel, (1878), 284 p., fig.; Paris, Berger-Levrault, 1978; Liège, Bruxelles, Mardaga, 1978, (rééditions en fac-similé de l'édition Hetzel, 1878).

1879

Le Siège de La Roche-Pont, Paris, Hetzel, (1879), 109 p., fig. (Extrait de l'*histoire d'une forteresse*); Paris, Gallimard, 1978.

Histoire d'un dessinateur, comment on apprend à dessiner, Paris, J. Hetzel, (1879), 304 p., fig.; 3 réimpressions de l'édition précédente (1880), (1881), (1882); *Learning to draw, on the story of a young designer*, transl. by V. Champlin New York, 1881, 324 p.; *Comment on devient dessinateur*, Paris, J. Hetzel, 1885, VIII - 311 p. (Précédé de comptes-rendus sur les publications de Viollet-le-Duc extraits du *Moniteur des architectes*, du *Siècle*, des *Débats*, de la *République française*, par F. Lenormand, J. Macé, Ch. Clément, Ph. Burty).

Histoire d'un dessinateur, comment on apprend à dessiner, nouvelle édition, Paris, Hetzel, 1903, 268 p., fig.; *Huru man blir tecknare ellen en ung ingenjörns lärospån*, Stockholm, A. Bonnier, 1884, IV-255 p., fig.; *Histoire d'un dessinateur, comment on apprend à dessiner*, Paris, Berger-Levrault, 1978, (réédition en fac-similé de l'édition de Hetzel, 1879); Liège, Bruxelles, Mardaga, 1978, (réédition en fac-similé de l'édition Hetzel, 1903).

2. Ouvrages publiés en collaboration avec d'autres auteurs

1856

Description de Notre-Dame, cathédrale de Paris, par E. Viollet-le-Duc et Guilhermy, Paris, Bance, 1856, IV - 132 p.

1857

Promenades artistiques dans Paris et ses environs... sous la direction de MM. Viollet-le-Duc, Lassus et Ravoisie, Paris, Guillaumot, 1857.

Wagons composant le train impérial offert à l'Empereur et l'Impératrice par la compagnie de chemin de fer d'Orléans, par E. Viollet-le-Duc et C. Polonceau, Paris, B. Bance, 1857.

1861

«Notre-Dame», dans *Paris dans sa splendeur*, Paris, Charpentier, 1861, chap. II.

1863

Cités et ruines américaines, recueillies et photographiées par Désiré Charnay, avec un texte par E. Viollet-le-Duc, Paris, Gide et A. Morel, 1863, 2 vol.

1867

«Les églises de Paris», dans *Paris Guide*, Paris, Libr. internationale, A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie, 1867, première partie.

Les églises de Paris, par Viollet-le-Duc, le Panthéon, par E. Quinet, Paris, C. Marpon et E. Flammarion, 1883, 298 p., fig.

1875

Habitations modernes, recueillies par E. Viollet-le-Duc, avec le concours du comité de rédaction de l'*Encyclopédie d'architecture* et la collaboration de Félix Narjoux, Paris, Vve A. Morel, 1875-1877, 2 vol.

Habitations modernes, Liège, Bruxelles, Mardaga, 1979. (Réédition en fac-similé de l'édition Vve A. Morel, 1875.)

3. Ouvrages publiés avec une préface de Viollet-le-Duc

1870

L'Architecture communale. Hôtels de ville, mairies, maisons d'école, salles d'asile, presbytères, halles et marchés, abattoirs, fontaines, etc par F. Narjoux, préface de E. Viollet-le-Duc, Paris, Vve A. Morel, 1870.

1873

Les Arts arabes, par J. Bourgoïn, avant-propos de E. Viollet-le-Duc, Paris, A. Morel, 1873.

1874

Architecture et décoration turques au xve siècle, par L. Parvillée, préface de E. Viollet-le-Duc, Paris, A. Morel, 1874.

1875

Le travail et l'industrie de la construction, recherches et considérations sur leurs conditions économiques dans le passé, le présent et l'avenir, par M. Sauvage, préface par E. Viollet-le-Duc, 1875.

S.d.

Château de Pierrefonds, album renfermant vingt-deux vues photographiques, notice de E. Viollet-le-Duc, Paris, Gillot, S.d.

4. Articles de revue

Liste des revues dépouillées. Les articles sont présentés par revue, par ordre chronologique.

- Annales archéologiques. 1844-1849.
- Revue générale de l'Architecture et des T.P. 1851-1861.
- Bulletin du Comité historique des arts et monuments. 1852.
- Encyclopédie d'architecture. 1853-1874.
- L'Artiste. 1857-1859.
- Revue des Sociétés savantes. 1859-1861.
- Gazette des Beaux-Arts. 1859-1862.
- Revue archéologique. 1860-1863.
- Le Moniteur universel. 1861.
- Gazette des Architectes et du Bâtiment. 1866-1879.
- Revue des Deux Mondes. 1864.
- Revue des cours littéraires de la France et de l'étranger. 1864-1867.
- la République française. 1867-1879.
- Le Figaro. 1867.
- Revue nationale et étrangère. 1867-1868.
- Le Centre-Gauche. 1870.
- Journal des sciences militaires. 1872-1879.
- Annuaire du club alpin français. 1874-1878.
- Bulletin de la Société de géographie. 1874.
- La Tache noire. 1874.
- Le XIXe siècle. 1874-1879.
- Le Temps. 1874.
- La Réforme économique. 1875.
- Le Peuple. 1876.
- Le Bien public. 1876-1878.
- Bulletin de l'Union centrale. 1876-1879.
- L'Architecte. 1877.
- L'Art. 1878-1879.
- La Philosophie positive. 1878.
- Le Courrier du soir. 1878.
- La Science politique. 1878-1879.

Les Annales archéologiques. Directeur : Didron, Paris, 1884-1881.

« La cité de Carcassonne (Lettre au directeur des "Annales archéologiques") », dans A.A., vol. I, 1844, pp. 448-458.

« De la construction des édifices religieux en France depuis le commencement du christianisme jusqu'au xvie siècle », dans A.A., vol. I, 1844, pp. 334-347, vol. II, 1845, pp. 69-76, vol. II, 1845, pp. 134-141, vol. II, 1845, pp. 318-330, vol. III, 1845, pp. 321-336, vol. III, 1846, pp. 266-283, vol. VI, 1846, pp. 194-205 (Autre titre : « Construction des voûtes au xiiie siècle ») vol. VI, 1847, pp. 247-255 (Autre titre : « Construction des voûtes au xiiie siècle ».)

« De l'art étranger et de l'art national (Introduction au chapitre III "De la construction des édifices religieux en France") », dans A.A., vol. II, 1845, pp. 285-290.

« Église et chasse de Saint-Thibault », dans A.A., vol. V, 1846, pp. 189-199.

« Piscines du xiiie siècle », par E. V.L.D. et L. Gaucherel, dans A.A., vol. IV, 1846, pp. 87-93.

« Réponse aux considérations de l'Académie des Beaux-Arts sur la question de savoir s'il est convenable au xixe siècle de bâtir des églises en style gothique », dans A.A., vol. IV, 1846, pp. 333-353. (Autre tiré à part de l'article suivant).

« Le style gothique au xixe siècle », dans A.A., vol. IV, 1846, pp. 325-353. (Tiré à part : *Du style gothique au dix-neuvième siècle*, Paris, Didron, 1846, 31 p.)

« Construction des voûtes au xiiie siècle », dans A.A., vol. VI, 1847, pp. 194-205, pp. 247-255.

« Mutilation des Jacobins de Toulouse. (Lettre du 22 avril 1947 au Directeur) », dans A.A., vol. VI, 1847, pp. 297-301.

« Les Jacobins de Toulouse. (Lettre du 15 mai 1847 au Directeur) », dans A.A., vol. 6, 1847, pp. 334-335.

« Modèle d'églises ogivales et cintrées ; église de Montréal », dans A.A., vol. VII, 1847, pp. 160-177, plans.

« Le grand encensoir de Théophile », dans A.A., vol. VIII, 1848, pp. 95-104.

« Pavements du Moyen Age : carrelage de l'église abbatiale de Saint-Denis », dans A.A., vol. IX, 1849, pp. 73-77, dessin.

Revue générale de l'Architecture et des Travaux publics sous la direction de César Daly, Paris, publié de 1840 à 1890.

« Entretien et restauration des cathédrales de France. Notre-Dame de Paris », dans R.G.A., vol. 9, 1851, col. 3-17, 113-120, 209-217.

« Cérémonies publiques accomplies dans l'église Notre-Dame de Paris. Te Deum chanté le 1er janvier 1852 », dans R.G.A., vol. 10, 1852, col. 3-8, 9-12.

« Costumes des figures sculptées sur le retable de la chapelle de Saint-Germer (étouffes, peintures) », dans R.G.A., vol. 10, 1852, col. 369-371.

« Essai sur l'origine et les développements de l'art de bâtir en France, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'au xvie siècle » dans R.G.A., vol. 10, 1852, col. 35-42, 74-81, ch. I, col.

134-146, col. 242-253, col. 343-352, vol. 11, 1853, col. 8-16. (On annonce une suite dont on ne trouve pas de trace).

« Un mot sur l'architecture en 1852 », dans R.G.A., 1852, vol. 10, col. 371-379.

« Encore un mot sur l'architecture en 1853 », dans R.G.A., 1853, vol. 11, col. 49-52.

« Les ouvriers au xiiie siècle », dans R.G.A., vol. 11, 1853, col. 3-7.

« Retable de la chapelle de Saint-Germer », dans R.G.A., vol. 11, 1853, col. 435-436, planches 38, 39, 40.

« Silicatation des pierres calcaires » suivi de « Cathédrale de Paris. Travaux de restauration. (Lettre à Monsieur Rochas du 2 mai 1853 de M. Viollet-le-Duc et de M. Lassus) », dans R.G.A., vol. 11, 1853, col. 139-140.

« Pavage de la chapelle de Saint-Cucuphas. Abbaye de Saint-Denis. (Lettre de M. Viollet-le-Duc au Directeur de la revue) », dans R.G.A., vol. 15, 1857, col. 244-245.

« Autels de l'église impériale de Saint-Denis, ancienne abbatiale », dans R.G.A., vol. 19, 1861, col. 9-11.

Bulletin du Comité historique des arts et monuments, « Liste des volumes et dessins qui composent la collection Gaignières conservée à la Bibliothèque bodléienne d'Oxford, communiquée par M. Viollet-le-Duc », vol. 3, 1852, pp. 229-256, 269-288. (Tiré à part : Impr. Nationale, 1851).

Encyclopédie d'architecture sous la direction de V. Calliat, Paris, Bance, publiée de 1851 à 1892.

« Inventions nouvelles. De la conservation des monuments par la silicatation des pierres calcaires », suivi de : « Cathédrale de Paris, travaux de restauration, lettre à MM. A. Rochas et L. Dalemagne du 2 mai 1853 de MM. Lassus et Viollet-le-Duc », dans E.A., vol. 3, 1853, col. 153-155.

« Excursion en Allemagne » dans E.A., vol. 4, octobre 1854, col. 146-150, novembre 1854, col. 161-167, décembre 1854, col. 177-183, vol. 5, janvier 1855, col. 3-8, avril 1855, col. 49-54, mai 1855, col. 67-72, août 1855, col. 113-117, vol. 6, mars 1856, col. 41-46, avril 1856, col. 57-62, juin 1856, col. 89-93, septembre 1856, col. 137-146. (Tiré à part : *Lettres adressées d'Allemagne à M. Adolphe Lance, architecte, par M. Viollet-le-Duc*, Paris, Bance, 1856).

« A. M. Adolphe Lance », dans E.A., vol. 5, juin 1855, col. 81-87. (A propos de la construction de l'église Saint-Eugène par L.-A. Boileau et de la publication d'un article de M. Chevalier intitulé « Le fer et la fonte employés dans les constructions monumentales », dans le *Journal des débats* 1er juin 1855.) (Tiré à part chez Bonaventure et Ducessois, 1855).

A. M. Adolphe Lance. Réplique de M. Viollet-le-Duc à la réponse de M. Boileau, dans E.A., vol. 5, juillet 1855, col. 105-110. (Tiré à part chez Bonaventure et Ducessois, 1855.)

« A. Monsieur Adolphe Lance » (Lettre de Monsieur Viollet-le-Duc à Monsieur Adolphe Lance), dans E.A., vol. 6, janvier 1856, col. 4-11. (Tiré à part : École impériale des Beaux-Arts.

Distribution des prix et médailles... pendant l'année 1854-1855. (Discours de M. le Ministre d'État A. Fould, 16 décembre 1855.) A. M. Adolphe Lance, rédacteur du journal « L'Encyclopédie d'architecture » (signé Viollet-le-Duc, Paris, 20 décembre 1855.), Impr. de Bonaventure et Ducessois, Paris, 1855, col. 1-16).

« Les inondations de 1856. Recherches sur leurs causes et sur les moyens à employer pour les prévenir », dans E.A., vol. 6, juillet 1856, col. 105-113. (Tiré à part chez Bonaventure et Ducessois, 1856).

« Nécrologie. M. Lassus », dans E.A., vol. 7, août 1857, col. 113-116.

« La vente du cabinet de Monsieur Lassus », dans E.A., vol. 8, février 1858, col. 21-24.

« Un cours de dessin », dans E.A., vol. 9, janvier 1859, col. 1-4. (Publié aussi dans *l'Artiste*, vol. 5, novembre 1858, pp. 154-156).

« Coup d'œil sur l'enseignement des Beaux-Arts par Lecocq de Boisbaudran » (compte rendu par E. Viollet-le-Duc), dans E.A., 2e série, vol. 1, 1872, pp. 45-46.

« De la poterie gauloise, étude sur la collection Charvet par Henri de Cleuziou », (compte rendu par E. Viollet-le-Duc), dans E.A., 2e série, vol. 1, 1872, pp. 145-147.

« De la restauration des anciens édifices en Italie », dans E.A., 2e série, vol. 1, 1872, pp. 15-16, pp. 57-59.

« Histoire de la caricature au Moyen Age par M. Champfleury », (compte rendu par E. Viollet-le-Duc), dans E.A., 2e série, vol. 1, 1872, pp. 35-39.

« Les monuments incendiés de Paris », dans E.A., 2e série, vol. 1, 1872, pp. 1-6.

« Pompéi », dans E.A., 2e série, vol. 2, 1873, pp. 129-131, pp. 153-155, vol. 3, 1874, pp. 33-35.

« Projet de château d'eau pour la ville de Rouen », dans E.A., 2e série, vol. 3, 1874, pp. 121-122.

L'Artiste

« M. Lassus. Lettre de M. Viollet-le-Duc », t. I, juillet 1857, pp. 309-310.

« L'architecture et les architectes au xixe siècle », t. IV, août 1858, pp. 225-229 (I), pp. 266-268 (II), t. V, septembre 1858, pp. 22-25 (III), pp. 49-52 (IV), t. V, octobre 1858, pp. 113-116 (V).

« Un cours de dessin », t. V, novembre 1858, pp. 154-156. (Également dans *l'Encyclopédie d'architecture*, vol. 9, janvier 1859, col. 1-4).

Revue des Sociétés savantes des départements.

« Rapport sur les Mémoires de la Société archéologique de Langres », 2e série, vol. 1, 1859, pp. 730-733.

« Rapport sur le compte-rendu des fouilles exécutées à Bourges dans les fondations du palais du duc Jean », 2e série, vol. 6, 1861, pp. 178-179.

Gazette des Beaux-Arts.

« Les mandarins à Paris », dans G.B.A, janvier 1859, pp. 90-97.

« Monographie de l'ancienne abbaye royale de Saint-Yved de Braine (Aisne), par M. Stanislas

Prioux», (compte-rendu par E. Viollet-le-Duc), dans *G.B.A.*, juillet 1859, pp. 84-88.

«A.M. le Rédacteur en chef de la «Gazette des Beaux-Arts», dans *G.B.A.*, janvier 1859, pp. 30-33.

«Première apparition de Villard de Honne-court, architecte du XIIIe siècle», dans *G.B.A.*, janvier 1859, pp. 286-295.

«Requête adressée aux Parisiens par un étranger», dans *G.B.A.*, mai 1859, pp. 165-169.

«Deuxième apparition de Villard de Honne-court à propos de la renaissance des arts», dans *G.B.A.*, janvier 1860, pp. 24-31.

«La fleche de Notre-Dame de Paris», dans *G.B.A.*, avril 1860, pp. 35-39.

«L'enseignement des arts. Il y a quelque chose à faire», dans *G.B.A.*, mai 1862, pp. 393-402, juin 1862, pp. 525-534, juillet 1862, pp. 71-82, septembre 1862, pp. 249-255.

Revue archéologique

«Antiquités nationales. Collection Gaignières de la Bibliothèque bodliénienne d'Oxford», dans *R.A.*, t. II, 1860, pp. 219-222. (Tiré à part chez Pillet fils aîné, 1860).

«Ruines de Champlieu», dans *R.A.*, t. I, 1860, pp. 44-54.

«L'église impériale de Saint-Denis», dans *R.A.*, t. III, 1861, pp. 298-310, 345-353.

«Casque antique trouvé dans un ancien bras de la Seine», dans *R.A.*, t. V, 1862, pp. 225-227.

«Album de Villard de Honne-court, architecte du XIIIe siècle», dans *R.A.*, t. VII, 1863, pp. 103-118, 184-193, 250-258, 368-370.

Le Moniteur universel

«Antiquités mexicaines», dans le feuilleton du *Moniteur Universel*, 11 septembre 1861.

Gazette des Architectes et du Bâtiment sous la direction de E. Viollet-le-Duc fils avec la collaboration de E. Corroyer, Paris, Morel, publiée de 1863 à 1871.

«De l'architecture dans ses rapports avec l'histoire. Conférence à la Sorbonne du 4 février 1867», dans *G.A.B.*, vol. 4, n° 23, 1866, pp. 353-364. (Paru également dans la *Revue des cours littéraires de la France et de l'étranger*, vol. 4, n° 16, 1867, n° 17, 1867).

«Notice sur l'autel gaulois du musée de Dijon. A propos d'une note communiquée par M. Aurès, ingénieur en chef du département du Gard», dans *G.A.B.*, vol. 4, n° 22, 1866, pp. 345.

«Critique : l'architecture et ses traditions devant le XIXe siècle», dans *G.A.B.*, vol. 5, n° 23, 1867, pp. 217-222. (Extrait de la *Revue nationale et étrangère...*, vol. 3, n° 6, 1868, pp. 121-126, n° 7, pp. 151-154, n° 8, pp. 180-185.)

«Critique : l'art industriel», dans *G.A.B.*, vol. 5, n° 15, 1867, pp. 154-157. (Extrait de la *Revue nationale et étrangère...*, vol. 1, n° 5, 1867, pp. 108-112).

«Du diplôme d'architecte», dans *G.A.B.*, vol. 5, n° 1, 1867, pp. 17-19.

«Étaient pour la reprise en sous-œuvre des piles de l'église impériale de Saint-Denis», dans *G.A.B.*, vol. 5, n° 3, 1867, pp. 33-36.

«Études sur l'exposition universelle de

1867 : introduction, dans *G.A.B.*, études sur l'exposition universelle de 1867, pp. 1-7.

«Les arts arabes, par M. Jules Bourgoïn», (compte-rendu par E. Viollet-le-Duc), dans *G.A.B.*, vol. 6, n° 3, 1868, pp. 17-20.

«L'école», dans *G.A.B.*, vol. 7, n° 11, 1869, pp. 148-150. (publié dans le *Centre-Gauche*, 14 mars 1870), n° 12, pp. 157-163. (publié dans le *Centre-Gauche*, 28 mars 1870).

«Les expositions» (extrait du *Centre-Gauche*), dans *G.A.B.*, vol. 7, n° 13, 1869-1870, pp. 172-178.

«Les monuments historiques» (extrait du *Centre-Gauche*), dans *G.A.B.*, vol. 7, n° 10, 1869-1870, pp. 132-134.

«Les Réformes», dans *G.A.B.*, vol. 7, n° 16, 1869, pp. 228-231. (Extrait du *Centre-Gauche* du 30 mai 1870).

«A propos des arènes de la rue Monge» (extrait du *Centre-Gauche*), dans *G.A.B.*, vol. 7, n° 15, 1869-1870, pp. 213-214.

«L'art industriel» (extrait du *Centre-Gauche*), dans *G.A.B.*, vol. 7, n° 14, 1869-1870, pp. 199-200.

«Compte rendu du débat au sein du R.I.B.A. à propos des incendies», dans *G.A.B.*, vol. 8, n° 17, 1872, pp. 134-137.

«Les maisons à bon marché en Angleterre», dans *G.A.B.*, vol. 8, n° 18, 1872, pp. 141-142.

«Nécrologie de M. Vaudoyer», dans *G.A.B.*, vol. 8, n° 3, 1872, pp. 6-7.

«La question de l'enseignement de l'architecture», dans *G.A.B.*, vol. 8, n° 19, 1872, pp. 145-146.

«Extrait de la causerie publiée par Viollet-le-Duc dans le XIXe siècle du 10 mai 1875, au sujet de la voie projetée au travers du jardin des Tuileries», dans *G.A.B.*, vol. 11, 1875, pp. 39-40.

«Conférence de M. Viollet-le-Duc sur l'enseignement des arts du dessin au Palais de l'Industrie, le 19 octobre 1876», dans *G.A.B.*, vol. 12, 1876, pp. 193-196. (Pour l'Union Centrale des Beaux-Arts appliqués à l'Industrie.) (Tiré à part A. Pougin, S.d.).

«Exposition internationale de Paris en 1878. Rapport présenté au nom de la sous-commission à la commission supérieure des expositions internationales relativement à l'exposition internationale de 1878», dans *G.A.B.*, vol. 12, 1876, pp. 65-66.

«Texte de la lettre écrite par Viollet-le-Duc au *Journal des débats* publiée le 19 janvier 1877», dans *G.A.B.*, vol. 13, 1877, p. 23.

«La question des Tuileries», dans *G.A.B.*, vol. 14, 1878, p. 53-54.

«Reproduction de l'article de Viollet-le-Duc paru dans *Le XIXe siècle* du 2 juin sur la reconstruction des Tuileries», dans *G.A.B.*, vol. 14, 1878, pp. 133-134.

«Conclusions du rapport de Viollet-le-Duc relatif au classement des monuments historiques», dans *G.A.B.*, vol. 15, 1879.

«Exposition universelle. Conservation du Palais du Champ-de-Mars», dans *G.A.B.*, vol. 15, 1879, pp. 22-24. (p. 23, croquis par Viollet-le-Duc des bâtiments à conserver).

La Revue des Deux Mondes.

«Réponses à l'article de L. Vitet : De l'enseignement des arts du dessin», 1er novembre 1864. (Publié en plaquette, A. Morel, librairie-éditeur, 1864).

Revue des cours littéraires de la France et de l'étranger.

«Cours professés par Viollet-le-Duc à l'école des Beaux-Arts», vol. I, 1864, 27 février, pp. 149-155, 23 avril, pp. 262-265, 11 juin, pp. 379-382, 2 juillet, pp. 423-426, 9 juillet, pp. 444-446, 30 juillet, pp. 487-492, 1er octobre, pp. 629-631, 8 octobre, pp. 642-645. (Résumé dans la *Gazette des Architectes et du Bâtiment*, vol. I, 1863, pp. 304-306, 314-317, 324-328, vol. 2, 1864, pp. 6-9, 14-17, 37-38, 54-56).

«De l'architecture dans ses rapports avec l'histoire», *Soirées littéraires de la Sorbonne*. Conférence prononcée par Monsieur Viollet-le-Duc, le 4 février 1867, vol. 4, n° 16, 16 mars 1867, n° 17, 30 mars 1867. (Paru dans la *G.A.B.*, vol. 4, n° 23, 1866, pp. 353-364).

La République française.

«Lettre ouverte de Viollet-le-Duc au directeur du journal, à propos d'un article paru la veille sur Saint-Denis», 26 août 1867.

«Lettre ouverte de Viollet-le-Duc au directeur du journal, sur les tombeaux de Saint-Denis», 31 août 1867.

«Discours de Viollet-le-Duc à l'occasion de la distribution des récompenses à l'école municipale de dessin pour les jeunes filles du IXe arrondissement...», 24 juin 1879.

Le Figaro

«Lettre ouverte de Viollet-le-Duc au directeur du journal (à propos de l'église de Saint-Denis)», 26 août 1867.

«Lettre ouverte de Viollet-le-Duc au directeur du journal (sur les tombeaux de Saint-Denis)», 31 août 1867.

Revue nationale et étrangère.

«L'architecture chez les Assyriens», 2e série, vol. I, n° 7, 14 décembre 1867, n° 8, 21 décembre 1867, pp. 172-176.

«L'art industriel», 2e série, vol. I, n° 5, 31 août 1867, pp. 108-112. (Extraits dans la *G.A.B.*, 1867, n° 15, pp. 154-157.)

«L'architecture et ses traditions devant le XIXe siècle», 2e série, vol. 3, n° 6, 7 mars 1868, pp. 121-126, n° 7, 14 mars 1868, pp. 151-154, n° 8, 21 mars, 1868, pp. 180-185. (Extraits dans la *G.A.B.*, 1867, n° 23, pp. 218-222).

Le Centre-Gauche, sous la direction de Pierre-Paul Bargnon. Publié du 2 février au 18 août 1870.

«Beaux-Arts» (I), 25 février 1870, «Beaux-Arts, les monuments historiques» (II), 28 février 1870, (extrait dans la *G.A.B.*, 1869-1870, pp. 132-134, «Le nouveau ministère» (III), 7 mars 1870, «L'École» (IV), 14 mars 1870, (extrait dans la *G.A.B.*, 1869-1870, pp. 148-150), «L'École» (V),

21 mars 1870. « L'École » (VI), 28 mars 1870, (extrait dans la G.A.B., 1869-1870, pp. 156-163). « L'École et la Ville de Paris » (VII), 4 avril 1870, « Les expositions » (VIII), 25 avril 1870, (extrait dans la G.A.B., 1869-1870, pp. 172-178). « L'art industriel » (IX), 16 mai 1870, (extrait dans la G.A.B., 1869-1870, pp. 199-200). « Parenthèses » (X), 23 mai 1870, « Les réformes » (XI), 30 mai 1870, (extrait dans la G.A.B., 1869-1870, pp. 228-231).

« Les Monuments historiques », 28 février 1870. (Reproduit dans la G.A.B., n° 10, 1869-1870).

Journal des sciences militaires.

« De l'étude de la géographie et de la topographie dans l'armée », mai 1872, t. 2, pp. 19-38, 3 fig. (Tiré à part : Dumaine, 1872).

« La fortification passagère dans les guerres actuelles », juillet 1872, t. 2, pp. 339-355, 6 fig. (Tiré à part : Dumaine, 1872).

« Un mot sur la guerre des montagnes », février 1876, t. 13, pp. 161-190, 10 fig. (Tiré à part : Dumaine, 1876).

« Origine de la tactique française par E. Hardy », éd. Les livres militaires, (compte-rendu par E. Viollet-le-Duc), mai 1879, t. 23, pp. 124-132.

Annuaire du club alpin français.

« Lacs supérieurs », 1874, p. 277, 3 fig. (Tiré à part : Impr. Chamero, 1874).

« Hygiène du voyageur dans les contrées alpines », 1878, p. 586. (Tiré à part : Impr. Chamero, 1878).

Bulletin de la Société de géographie.

« Nouvelle carte topographique du Mont-Blanc », (communication faite à la Société de géographie le 28 mars 1874), juillet 1874. (Tiré à part : Impr. Martinet, 1874).

La Tache noire, [ce sont les départements d'Alsace-Lorraine, perdus en 1870]. Journal nationaliste - Baragnon, était directeur du « Courrier du Soir ».

« Lettre de Viollet-le-Duc à Baragnon », dans La Tache noire, 24 mai 1874. (Parue aussi dans plusieurs autres journaux).

Le XIXe siècle. Journal politique quotidien sous la direction de Gustave Cahdeuil. Publié de novembre 1871 à juin 1921.

« Histoire de l'artillerie française par le général Susane ». (Compte-rendu par V.L.D.), dans Le XIXe siècle, 26 septembre 1874.

« Notes d'un voyageur », dans Le XIXe siècle, 1874, 23 août (I) Présentation par About, 31 août (II), 7 septembre (III), 14 septembre (IV), 23 septembre (V), 12 octobre (VI), 19 octobre (VII), 26 octobre (VIII), 2 novembre (IX), 9 novembre (X), 16 novembre (XI), 23 novembre (XII), 30 novembre (XIII), 7 décembre (XIV), 14 décembre (XV), 21 décembre (XVI), 28 décembre (XVII), 1875, 3-4 janvier (XVIII), 11 janvier (XIX), 18 janvier (XX).

« Les causeries du dimanche », dans Le XIXe siècle, 1875, 1er février (I), 8 février (II), 15 février (III), 22 février (IV), 1er mars (V), 8 mars (VI), 15 mars (VII), 22 mars (VIII), 29 mars (IX), 5 avril (X), 12 avril (XI), 19 avril (XII), 26 avril (XIII), 3 mai (XIV), 10 mai (XV), 17 mai (XVI), 24 mai (XVII), 31 mai (XVIII), 21 juin (XIX), 26 juillet (XX), 2 août (XXI), 9 août (XXII), 16 août (XXIII), 23 août (XXIV), 13 septembre (XXV), 11 octobre (XXVI), 18 octobre (XXVII), 25 octobre (XXVIII), 1er novembre (XXIX) sic, 8 novembre (XXX), 15 novembre (XXXI), 22 novembre (XXXII), 29 novembre (XXXIII), 6 décembre (XXXIV), 13 décembre (XXXV), 20 décembre (XXXVI), 27 décembre (XXXVII), 1876, 3 janvier (XXXVIII), 10 janvier (XXXIX), 17 janvier (XXXX), 24 janvier (XLI), 31 janvier (XLII), 7 février (XLIII), 14 février (XLIV).

« Les croiseurs », dans Le XIXe siècle, 14 mars 1875.

« Lettre de Suisse (Berne, le 14 juin 1875) », dans Le XIXe siècle, 19 juin 1875.

« La restauration des Tuileries », dans Le XIXe siècle, 21 janvier 1877.

« Lettres extraparlémentaires », dans Le XIXe siècle, 1877, 29 janvier, 3 février, 11 février, 16 février, 21 février, 28 février, 5 mars, 13 mars, 21 mars, 27 mars, 5 avril, 17 avril, 23 avril, 28 avril, 2 juin, 8 juin, 27 juin, 2 juillet, 8 juillet, 18 juillet, 1er août.

« L'enquête s'il vous plaît (2 janvier 1878). Les conséquences à tirer de l'enquête (10 janvier 1878) », dans Le XIXe siècle, janvier 1878.

« Lettre électorale de Viollet-le-Duc », dans Le XIXe siècle, 6 janvier 1878.

« La question de l'Observatoire de Paris », dans Le XIXe siècle, 1878, 10 janvier, 16 janvier, 24 janvier, 25 janvier, 15 février.

« La question des musées », dans le Le XIXe siècle, 1878, 4 mars, 11 mars, 14 mars, 22 mars, 26 mars, 9 avril, 10 avril, 14 avril, 15 avril, 13 décembre.

« La science la plus nécessaire à l'homme », dans Le XIXe siècle, 15 mars 1878.

« Au rédacteur (lettre datée du 23 mars 1878) », dans Le XIXe siècle, 3 avril 1878.

« Le nouveau projet de l'état-major », dans Le XIXe siècle, 1878, 3 avril, 27 mars.

« Les Tuileries », dans Le XIXe siècle, 2 juin 1878.

« Notre ancêtre », dans Le XIXe siècle, 1878, 26 juin, 28 juin, 30 juin.

« Denis Papin », dans Le XIXe siècle, 7 juillet 1878.

« L'indépendance », dans Le XIXe siècle, 18 juillet, 1878.

« Un appel de fonds », dans Le XIXe siècle, 31 juillet 1878.

« L'enseignement professionnel », dans Le XIXe siècle, 2 et 10 août 1878.

« Les Beaux-Arts et la Commission du budget », dans Le XIXe siècle, 1878, 29 novembre, 30 novembre, 2 décembre, 3 décembre.

« Très petits pas en avant », dans Le XIXe siècle, 9 janvier 1879. (Bref article ironique sur les concours.)

« Quel est donc ce mystère ? », dans Le XIXe siècle, 20 janvier 1879.

« Un nid d'abus », dans Le XIXe siècle, 29 janvier 1879.

« La chasse aux abus », dans Le XIXe siècle, 6 février, 11 février, 16 février, 19 février, 23 février, 4 mars, 20 mars, 25 mars, 28 mars, 1er avril, 15-16 avril, 18 avril, 21 avril.

« N'équivoquons pas », dans Le XIXe siècle, 22 et 25 février 1879. (Polémique avec Guadet).

« Le Parlement à Paris », dans Le XIXe siècle, 27 mars 1879.

« Le reboisement des montagnes », dans Le XIXe siècle, 2 avril 1879.

« Étienne Marcel, prévôt des marchands de Paris », dans Le XIXe siècle, 9 avril 1879.

« Origine de la tactique française », dans Le XIXe siècle, 15 avril 1879.

« Sophie Germain », dans Le XIXe siècle, 30 avril 1879.

« Lettres de Lausanne », dans Le XIXe siècle, 1879, 2 mai, 21 août, 8 septembre.

« De l'organisation des écoles et musées d'art industriel », dans Le XIXe siècle, 6 mai 1879.

« Les inondations et leurs causes », dans Le XIXe siècle, 1879, 18 mai, 20 mai.

« Les jésuites », dans Le XIXe siècle, 1879, 10 mai, 24 mai, 5 juin, 7 juin, 10 juin, 13 juin, 14 juin, 17 juin, 20 juin, 23 juin, 25 juin.

« L'Œuvre de Daumier », dans Le XIXe siècle, 17 mai 1879.

« Parler est bien, agir est mieux », dans Le XIXe siècle, 4 juillet 1879.

Le Temps. Journal quotidien politique et littéraire. Rédacteur en chef A. Nefftzer. Paris : 25 avril 1861-6 mai 1871, 30 mai 1871-11 juin 1940.

« Exposé des faits relatifs à la transaction passée entre le gouvernement français et l'ancienne liste civile, musée des armes et musée chinois », 8 janvier 1874. (Tiré à part : J. Hetzel, 1874, 14 p.).

« Lettre ouverte de Viollet-le-Duc au directeur gérant du Temps », 19 janvier 1874.

« Histoire de la cavalerie française par le général Susane ». (Compte-rendu par V.L.D.), 15 mai 1874 (75 ?). (Paru également dans la Réforme de Toulouse.)

La Réforme économique.

« L'économie dans les constructions », (1875).

Le Peuple. Paraît du 10 février 1876 au 27 février 1878. Publié à Lagny, commandité par Floquet et Deligny. Petit journal à cinq centimes.

Série des « Causeries populaires », 1876, 14 mars, 20 mars, 28 mars, 4 avril, 19 avril, 25 avril, 2 mai, 16 mai, 27 mai, 6 juin, 13 juin, 27 juin, 4 juillet, 11 juillet, 18 juillet.

Le Bien public, journal quotidien, sous la direction de H. Vignault. Publié du 5 mars 1871 au 30 juin 1878. (Quelques numéros ont paru entre 1882 et 1893).

« Causeries du dimanche » 6 mars 1876, I, Pas de fêtes.

13 mars 1876, II, Les écoles normales d'enseignement primaire.
 20 mars, III, Ce dont les personnes avisées se doivent préoccuper.
 27 mars, IV, Ce qu'on pense et ce qu'on dit de nous.
 3 avril 1876, V, Entre la coupe et les lèvres.
 10 avril, VI, Les transigeants.
 17 avril, VII, L'administration française.
 24 avril, VIII, Sur quelques-uns de nos départements.
 1er mai 1876, IX, Les budgets.
 8 mai, (sans n°), La peur.
 15 mai, XI, Les murailles de la Chine et autres.
 22 mai, XII, Mettons nos enfants chez les pères jésuites.
 29 mai, XIII, Les tuteurs.
 5 juin 1876, XIV, Ce qu'est une capitale.
 12 juin, XV, Le palais des Tuileries.
 19 juin, XVI, Pourquoi les étrangers visitent-ils Paris ?
 26 juin, XVII, Pourquoi la richesse ne fait pas... le mérite ?
 3 juillet 1876, XVIII, Pourquoi les étrangers visitent-ils Paris ?
 10 juillet, XIX, Un métier qui se perd.
 17 juillet, XX, Un problème.
 24 juillet, XXI, Encourageons les arts.
 16 octobre 1876, XXII, Études militaires.
 23 octobre, XXIII, Les arts et métiers.
 30 octobre, XXIV, C'est toujours la même chose.
 6 novembre 1876, XV (sic), On demande une école normale.
 13 novembre, XXVI, Notre bien faut garder.
 20 novembre, XXVII, Une science nouvelle.
 26 novembre, XXVIII, Les bonnes volontés.
 4 décembre 1876, XXX, L'art chrétien.
 25 décembre, XXXI, Être ou ne pas être.
 1er janvier 1877, XXXII, Un exemple à suivre.
 8 janvier 1877, XXXIII, L'esprit de conduite.
 15 janvier, XXXIV, Bourgeois d'autrefois, bourgeois d'aujourd'hui.
 22 janvier, XXXV, Les Tuileries.
 29 janvier, XXXVI, Suite des études militaires.
 5 février 1877, XXXVII, Un clercal devant le cercueil d'un juste.
 12 février, XXXVIII, Une place, s.v.p. ?
 19 février, XXXIX, La compagnie de l'homme.
 26 février, XL, La compagnie de l'homme.
 5 mars 1877, XLI, La compagnie de l'homme.
 12 mars, XLII, L'anthropologie.
 19 mars, XLIII, Un homme aimable.
 26 mars, XLIV, Conservateurs.
 2 avril 1877, XLVI (sic), Conservateurs.
 9 avril, XLVII, Conservateurs.
 16 avril, XLVIII, Conservateurs.
 23 avril, XLIX, Singularités administratives.
 30 avril, L, Grandeur et décadence.
 7 mai 1877, LI, (Sans titre.)
 14 mai, III, Pourquoi recommencer une vieille histoire ?
 21 mai, LIII, Les moutons enragés.
 4 juin 1877, LIV, La France travaille.
 11 juin, LV, Pourquoi y allez-vous ?
 18 juin, LVI, Une histoire des temps passés.
 25 juin 1877, LVII, Pharisien.
 2 juillet 1877, LVIII, La lutte.

9 juillet, LIX, Le péril latent.
 16 juillet, LXX (sic), Une page d'histoire.
 23 juillet, LXI, Question de moralité publique.
 1er octobre, LXIII (sic), La rentrée.
 8 octobre 1877, LXIV, Le plus dupe des trois n'est pas celui qu'on pense.
 15 octobre, LXV, Le pouvoir personnel.
 22 octobre, LXVI, Un peu d'histoire.
 29 octobre, LXVII, Le respect.
 5 novembre 1877, LXVIII, Les hybrides.
 12 novembre, LXIX, L'arme de l'honnêteté.
 19 novembre, LXX, Rapprochements.
 26 novembre, LXXI, Les incorrigibles.
 3 décembre 1877, LXXII, Les peureux.
 10 décembre, LXXIII, Sous l'orme.
 17 décembre, LXXIX (sic), L'aiguille marche.
 24 décembre, LXXX, Les milieux.
 31 décembre 1877, LXXXI, Cléricaux.
 7 janvier 1878, LXXXII, L'état de la femme en France.
 14 janvier 1878, LXXXIII, Souvenons-nous.
 21 janvier, LXXXIV, La roue de fortune.
 28 janvier, LXXXV, Des choses sérieuses, parlons sérieusement.
 4 février 1878, LXXXVI, Suite.
 11 février, LXXXVII, La fausse terreur.
 18 février, LXXXVIII, Ce qui est de nous...
 25 février, LXXXIX, Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée.
 1er avril 1878, LXXXIV, Fétichisme.
 8 avril, LXXXV, Le tramway anti-social.
 15 avril, LXXXVI, Une aventure de voyage.
 22 avril, LXXXVII, Suite.
 29 avril, LXXXVIII, Statistique de l'autre monde.
 6 mai 1878, LXXXIX, Le trône et l'autel, la République et l'autel.
 13 mai, C, Vieux habits, vieux galons.
 21 mai, CI, La religion obligatoire.
 27 mai, CII, Les amis de Voltaire sans le savoir.
 3 juin 1878, CIII, La jésuitocratie.
 10 juin, CIV, L'esprit public.
 17 juin, CV, Les tarêts.
 24 juin 1878, CVI, La consigne est de filer doux.

Bulletin de l'Union centrale des Beaux-Arts appliqués à l'industrie.

« Conférence de M. Viollet-le-Duc sur l'enseignement du dessin », n° 27, novembre 1876. (Tiré à part chez Delagrave, 1877).
 « Discours de M. Viollet-le-Duc (Distribution de prix aux écoles de dessin) », n° 61, septembre 1879.

L'Architecte.

« La France monumentale. Notice sur le château de Pierrefonds », 1877, pp. 484, 490, 499, 508, 514-515.
 « Lettre de Viollet-le-Duc au *Bien Public* au sujet de la querelle entre ouvriers et patrons », 1877, p. 378.

L'Art.

« Aperçu général des bâtiments de l'Exposition universelle de 1878 », dans *L'Art*, vol. II, 1878, pp. 110-114, « Les bâtiments de l'Exposition universelle de 1878, aperçu général »; vol. II,

1878, pp. 137-140, 145-148, 191-199, 211-216, 233-240, 269-272, 289-318, « Le Palais du Champ-de-Mars »; vol. III, 1878, pp. 11-17, « Le Palais du Champ-de-Mars (fin) »; vol. III, 1878, pp. 57-60, 105-108, 121-128, 193-199, « Le Palais du Trocadéro »; vol. IV, 1878, pp. 123-135, « Le Palais du Trocadéro » (fin).

« De la décoration appliquée aux édifices », dans *L'Art*, vol. VII, 1879, pp. 50-58, pp. 75-78, pp. 108-112, pp. 125-130, pp. 147-157. (Tiré à part Paris, Londres, A. Ballue, 1880, Paris, G. Pierson, 1893).

La Philosophie positive.

« L'administration française », t. XX, janvier-juin 1878, pp. 371-384.

Le Courrier du soir. Créé par Pierre-Paul Baragnon. Publié de février 1878 à juillet 1914. « Son journal, était d'une gauche indéterminée », dans *Histoire générale de la presse française*, Paris, 1969, t. 3.

« La crise », 27 février 1878.

La Science politique.

« Du rôle de l'art dans les sociétés modernes », octobre-juillet 1878.

« L'art à Paris », juin 1879.

5. Rapports rédigés par Viollet-le-Duc dans l'exercice de ses fonctions ou mandats

Rapports concernant le Service des Monuments historiques et des Cultes.

Rapports rédigés par Viollet-le-Duc en raison de son activité de restaurateur pour le Service des Monuments historiques et celui des Cultes.

1843

Projet de restauration de Notre-Dame de Paris, par MM. Lassus et Viollet-le-Duc, rapport adressé à M. le Ministre de la Justice et des Cultes, annexé au projet de restauration remis le 31 janvier 1843, Paris, Impr. de Mme Lacombe, 1843, 40 p., fig.

1853

Rapport adressé à S.E.M. le Ministre d'État sur les restes de l'ancienne cité de Carcassonne, par M. Viollet-le-Duc, ... mars 1853, Paris, Impr. de J. Claye, 1853, 64 p. (Fait suite à un rapport du 15 janvier 1849 sur la situation de la Porte Narbonnaise).

1874

Exposé des faits relatifs à la transaction passée entre le gouvernement français et l'ancienne liste civile, musée des armes et musée chinois, Paris, Hetzel, 1874, 14 p. (Tiré à part du journal *Le Temps*, 8 janvier 1874).

1876

Rapport de la Sous-Commission chargée de l'examen préparatoire des questions que soulève l'état actuel du Palais des Tuileries, par Krantz, Reynaud, Duc, Viollet-le-Duc, Paris, Ministère des Travaux publics, 25 octobre 1876. (non publié).

1879

Les Monuments historiques de la France, leur classement, Paris, Impr. de Bastien et Brondeau, (1879), 24 p. (Publié dans le rapport fait par Antonin Proust au nom de la Commission de la Chambre des Députés chargée d'examiner le projet de loi pour la conservation des monuments et objets d'art, 4e législature, 1887, n° 1501).

Musée de la sculpture comparée appartenant aux divers centres d'art et aux diverses époques. (1er rapport signé : E. Viollet-le-Duc), Paris, Impr. de Bastien et Brondeau, (1879), 10 p.

Musée de la sculpture comparée, (2e rapport, par Viollet-le-Duc), Paris, Impr. de Bastien et Brondeau, S.d., 19 p.

Rapport présenté à la Commission des Monuments historiques, séance du 30 mai 1879, Palais des Papes à Avignon, Paris, Impr. de Bastien et Brondeau, S.d.

Rapports pour les Expositions universelles.

1867

«Matériel des travaux du génie civil et de l'architecture», dans *Exposition universelle de 1867 à Paris, rapports du jury international*, Paris, Impr. P. Dupont, 1868, t. X.

1873

«Ancienne cathédrale de Béziers», dans *Exposition universelle de Vienne en 1873*, section française, Paris, Impr. Nationale, 1876, pp. 91-93.

«Cité de Carcassonne, notice et rapports», dans *Exposition universelle de Vienne en 1873*, section française, Paris, Impr. Nationale, 1876, pp. 178-224.

«Donjon du château de Montbard, rapport», dans *Exposition universelle de Vienne en 1873*, section française, Paris, Impr. Nationale, 1876, pp. 225-226.

«Salle synodale de l'archevêché de Sens, rapport sur la situation de cet édifice et sur les travaux de restauration qu'il est nécessaire d'y exécuter», dans *Exposition universelle de Vienne en 1873*, section française, Paris, Impr. Nationale, 1876, 167-174.

1874

«Rapport : Sainte-Chapelle du château de Vincennes XIVe et XVIe siècle», dans *Exposition Internationale de Londres en 1874*, Paris, Impr. Nationale 1874, pp. 120-123.

Rapports pour la Préfecture de la Seine et le Conseil de la Seine.

1875

Discours prononcé lors de la distribution des récompenses de l'école municipale de dessin pour les jeunes filles du IXe arrondissement, Paris, Préfecture de la Seine, 1875.

Enseignement du dessin dans les établissements scolaires de Paris, Paris, C. de Mourgues, 1875, 15 p. (Le titre départ porte : Rapport sur la réduction d'un programme pour l'enseignement du dessin dans les établissements scolaires de la Ville de Paris, Préfecture du département de la Seine, Ville de Paris).

1878

Rapport présenté par M. Viollet-le-Duc, au nom de la 1re commission : 1° L'installation des services de la Préfecture de police dans la caserne de la Cité et dans les deux hôtels des États-majors de la garde républicaine et des sapeurs-pompiers sur le boulevard du Palais; 2° l'appropriation des bâtiments précédemment disposés pour la Préfecture de police aux services du Dépôt et du Palais de Justice; 3° l'établissement des États-majors sus-désignés dans de nouveaux locaux dépendant de la caserne de la cité, Paris, Impr. de C. de Mourgues, (S d), 32 p. (Conseil général de la Seine, session mai-juin 1878).

Rapports pour le Conseil municipal

Viollet-le-Duc est élu conseiller municipal de Paris en 1874. Il rédige de nombreux rapports pour la 5e commission chargée des problèmes relatifs à l'urbanisme et aux beaux-arts. Chaque rapport faisait l'objet d'une publication séparée à l'imprimerie de Mourgues.

1875

21 juillet. Surélévation de l'Hôtel de Ville.
2 août. Budget de 1876 : 1° Dépenses (Travaux de peinture, sculpture, gravure en médailles et en taille-douce); 2° répartition du crédit de 200 000 francs inscrit pour le même objet au budget des dépenses de 1875.

1876

9 mai. Réclamation de M. Janvier, architecte de la Ville chargé de la construction des abattoirs et du marché aux bestiaux de la Villette.

6 juillet. Projet de chauffage et de ventilation du nouvel Hôtel de Ville de Paris.

9 novembre. Établissement d'un entrepôt définitif à Bercy.

1877

16 janvier. Participation des services municipaux à l'Exposition universelle de 1878.

20 janvier. Projet de reconstruction et d'agrandissement de l'École de Médecine.

5 juin. Projet définitif de reconstruction de l'École pratique de Médecine.

5 juin. Construction d'un bâtiment spécial, destiné à l'Exposition de l'Administration de la

Ville de Paris dans le jardin central du Palais de l'Exposition universelle de 1878 au Champ-de-Mars.

6 novembre. Établissement de paratonnerres au-dessus des bâtiments de l'abattoir général de la Villette.

22 novembre. Proposition de M. Castagnary tendant à l'ouverture d'un cours pour l'établissement de passerelles sur certains points des boulevards intérieurs.

1878

28 février. Mise au concours de l'établissement et de l'entretien des appareils de chauffage et de ventilation de la nouvelle clinique d'accouchements.

14 mars. Modifications à apporter aux devis de maçonnerie du nouvel Hôtel de Ville de Paris.

18 mai. Proposition, au nom de la Commission des Fêtes nommée par le Conseil, d'un programme relativement à la fête populaire et municipale projetée à propos de l'Exposition universelle le dimanche 14 juillet, anniversaire de la prise de la Bastille.

16 juillet. Projet de construction d'une école laïque de garçons sur un terrain situé entre les rues Tardieu, Foyatier et Berthe.

30 juillet. Projet de construction d'une école laïque de filles rue Buffault et passage des Deux-Sœurs.

29 octobre. Projet de traité avec MM. Chaix et Cie concernant la publication de la série des prix de la Ville pour les années 1879 à 1884 et un projet de transaction sur la condamnation en dommages-intérêts prononcée contre la Ville au profit de MM. Chaix et Cie.

16 novembre. Désignation de l'emplacement où le pavillon de la Ville de Paris, au Champ-de-Mars, pourrait être reconstruit et affecté à l'usage d'un gymnase municipal.

23 novembre. Communication de M. le Ministre de l'Instruction publique concernant le Théâtre-Lyrique.

7 décembre. Travaux complémentaires à la mairie du XIIe arrondissement. Excédent de dépenses de 260 000 F.

1879

11 février. Répartition du crédit de 300 000 F inscrit au budget de 1879, pour travaux de peinture, sculpture, gravure en médailles et en taille-douce.

11 mars. Projet de rachat du Palais du Trocadéro et règlement des dépenses qui en résulteraient pour la Ville de Paris.

11 mars. Remise en état du Trocadéro et du quai Debilly et travaux complémentaires.

11 mars. Programme du concours pour l'érection d'une statue de la République sur la place du Château-d'Eau.

29 mars. Projet d'unification de l'heure dans Paris.

20 mai. Ouverture d'un crédit supplémentaire pour l'exécution de travaux de chauffage et de ventilation à la nouvelle clinique d'accouchements.

31 mai. Répartition du crédit de 300 000 F

inscrit au budget de 1879 pour travaux d'art à mettre au concours et acquisitions au Salon.

10 juillet. Proposition tendant à obtenir le concours de la Ville de Paris pour la création d'un opéra populaire et d'un théâtre populaire de drame.

17 juillet. Installation aux Tuileries des services de la Ville de Paris et du Département de la Seine.

5 août. Projet d'acquisition, par voie d'échange, de la partie nord du Champ-de-Mars, et d'établissement d'un parc sur cet emplacement.

7 août. Emploi du crédit de 300 000 F ouvert au budget de 1879 pour commandes d'œuvres d'art et programmes des concours à ouvrir entre artistes.

9 août. Programme des concours de peinture, d'exécution des statues d'Étienne Marcel et de Voltaire, et du buste type de la République, autorisée par la délibération du 9 août 1879.

9 août. États A, B, C, présentant la situation financière des travaux des Beaux-Arts au 31 décembre 1878, les sommes supplémentaires à demander sur 1879 pour des commandes terminées ou en cours, et le relevé des commandes nouvelles à faire en 1879.

6. Sources imprimées

LIVRE

Catalogue des livres composant la bibliothèque de feu M. E. Viollet-le-Duc. Hôtel des commissaires-priseurs, rue Drouot. Vente du mardi 18 au lundi 31 mai 1880, Paris. 1re partie : Beaux-Arts. 2e partie : Théologie, sciences, belles lettres, histoire, Paris, A. Labitte, 1880, 284 p.

LETTRES

Lettres inédites de Viollet-le-Duc recueillies et annotées par son fils, Paris, Libr. Impr. reunies, 1902, XXVIII, 187 p.

Lettres d'Italie, 1836-1837, adressées à sa famille, annotées par Geneviève Viollet-le-Duc, Paris, L. Laget, 1971, 45 p.

Voyage aux Pyrénées 1833. Lettres à son père et journal de route. Dessins, lavis et aquarelles de l'auteur. Préf. de Geneviève Viollet-le-Duc, Lourdes, les Amis du musée pyrénéen, 1972, 85 p.

DESSINS

Archives de la Commission des Monuments historiques, publiées par A. de Baudot et A. Perrault-Dabot, Paris, Gide, Baudry, 1855-1872, 3 vol., pl.; Paris, Laurens, Schmid, 1898-1902, 5 vol., pl.

A. de Baudot, *Églises des bourgs et villages,* Paris, A. Morel, 1867, 2 vol., pl.

V. Calliat, *Parallèle des maisons de Paris construites depuis 1830 jusqu'à nos jours,* Paris, Bance, 1850-1864, 2 vol., pl.

Les Cathédrales de France par A. de Baudot et A. Perrault-Dabot, Paris, Laurens, Schmid, s.d., 2 vol., pl. (Archives de la Commission des Monuments historiques).

Compositions et dessins de Viollet-le-Duc publiés sous la patronage du Comité de l'œuvre du maître, Paris, Libr. centrale d'architecture, 1884, pl.

C. Daly, *l'Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III,* Paris, Libr. Générale de l'Architecture et des Travaux publics, Ducher et Cie, 1861-1877, 3 séries, 8 vol., pl.

Dessins inédits de Viollet-le-Duc publiés sous le patronage de l'Administration des Beaux-Arts par A. de Baudot et J. Roussel, Paris, Guérinet, 1895, 3 vol., pl.

Encyclopédie d'architecture, sous la direction de V. Calliat. Années 1853-1874.

Gazette des architectes et du bâtiment, sous la direction de E. Viollet-le-Duc fils avec la collaboration de E. Corroyer. Années 1866-1879.

Habitations modernes, recueillies par E. Viollet-le-Duc, avec le concours du comité de rédaction de *l'Encyclopédie d'architecture* et la collaboration de Félix Narjoux, Paris, Vve A. Morel, 1875-1877, 2 vol., pl.

Ministère de l'Instruction publique et des Beaux-Arts, *Catalogue des moulages de sculptures appartenant aux divers centres et aux diverses époques d'art exposés dans les galeries du Trocadéro, suivi du catalogue des dessins de Viollet-le-Duc conservés dans la bibliothèque,* Paris, Impr. Nationale, 1890.

Peintures murales des chapelles de Notre-Dame de Paris exécutées sur les cartons de Viollet-le-Duc, relevées par Maurice Ouradou, Paris, A. Morel, 1870, 26 p., pl.

F. Narjoux, *Architecture communale,* Paris, Morel, 1870, 3 vol.

Manufacture d'orfèvrerie, de bronzes et de chasublerie, Maison P. Poussielgue-Rusand, Paris, 3, rue Cassette, 1893, 327 p.

Recueil d'objets d'orfèvrerie à l'usage du culte, fabriqués par Bachelet, orfèvre, d'après les 17 dessins de Viollet-le-Duc reproduits, Paris, s.d., pl.

C. Sauvageot, *Viollet-le-Duc et son œuvre dessiné,* Paris, Vve A. Morel, 1880, 116 p., pl.

A. Verdier, F. Cattois, *Architecture civile et domestique du Moyen Age à la Renaissance,* Paris, V. Didron, 1855-1857, 2 vol., pl.

J.J.A.

HISTOIRE
DE L'HABITATION
HUMAINE

DEPUIS LES TEMPS PRÉHISTORIQUES JUSQU'À NOS JOURS

TEXTE ET DESSINS

PAR

VIOLET-LE-DUC

BME KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

K 029 181

PARIS
BIBLIOTHÈQUE
D'ÉDUCATION ET DE RÉCRÉATION
J. HETZEL ET Cie, 18, RUE JACOB

Pierre Mardaga, éditeur / 1986

Az emberiség lakhelyeinek története

a 28. fejezet magyar fordítása: Patak Gergely

2013. június 3.

28. fejezet: Konklúzió

- Semmi sem hasonlíthat jobban a modern római utcákra, csak az antik Rómáé.
- Nézzük meg Kínát: könnyű belátnunk, hogy a négyszáz évvel ezelőtt épített házak teljesen azonosak azokkal, amiket ma is építenek, mivel náluk élnek a lakhatás hagyományai. Továbbá, ha északabbra és messzebbre is tekintünk, mindig ugyanezt az építési módszert és szerkezetet fogjuk látni, mivel ez egy olyan elemi, alapvető folyamat eredménye, amelyet sem a keveredés, sem az elhagyás nem veszélyeztette.
- De menjünk el Mexikóba, a Yucatán-félszigetre. Ó, azok a hatalmas épületek Uxmalban, Chichen-Itzában, Isamalban, Palenqueben és Mitlában! A keveredés itt nyilvánvaló. Az eredetük nyomai már másodkézből jutottak ide, a szerkezet a fáét követi, de kőből építkeznek. Ugyanígy, öntudatlanul alkalmazzák a tapasztás eljárását, azaz a habarcs használatát. A faragott kő saját tulajdonságai és elhelyezési módjának ellenére, a textíliák nyomott ornamentikáját viseli, amely egy ősi művészet lenyomata, teljes dekadenciával és a formák elavultságával, a tervek primitív barbár sajátosságaként, amelyek a szokásokból erednek. Ebből arra következtethetünk, hogy a törzsek, akik építették ezeket az emlékeket, különböző eredetű kultúrákból merítettek, vagy erős hatása volt rájuk egyszerűbb, kiforratlanabb kultúrkör, és hosszú ideje ennek a művészetnek a hatása alatt éltek, de nem bírták elviselni a hatások tökéletlenségét és durvaságát. Hogy úgy mondjam, nem tudták megemészteni, magukévá tenni, s így egy rosszul koordinált, és az éghajlathoz és helyi körülményekhez nem igazodó stílust választottak.
- De nem szeretném fárasztani egy hosszas felsorolással, mely az eredet következményeit veszi listába. Ebből emeltem ki a fenti példákat. Tehát mindig következtetnünk kell.
- Biztos tehát, hogy évezredek alatt az eredetek közeledtek, szétváltak és összeforrak. Régen könnyű volt őket megkülönböztetni egymástól, mivel a keveredés a közelmúltban történt, vagy nagyon érthető volt. Azóta kitágult a világ, többen létezőnk benne, és nagyobb, bonyolultabb a keveredés is.
- Mégis ennek elemzése, mindig elvezet az eredetek megtalálásához, bármilyen komplex legyen is a kombináció. Ugyanígy egy nyelv kialakulását is felismerhetjük, annak elágazásainak gyökereinek megtalálásával. A mi évszázadunk nagy lépéseket tett az analitika útján, de maradt még mit tennie. A következmény? A vizsgált témában, az emberi lakhatás kérdésében megismerni az összes népet és kultúrát, hogy képesek legyünk a jövőben környezetünkhöz és képességeinkhez alkalmazkodva a legjobban megtervezni a lakhatást.
- Az európaiak számára a reneszánsz mozgalma egy valóságos forradalom volt, megkaptak egy teljesebb múltat, melyet eddig figyelmen kívül hagytak, avagy nem ismertek tökéletesen. Ez a mozgalom, mely hatalmas lelkesedést keltett az antikvitás iránt, a korszak nagy szellemei számára eltérítette a világot addigi útvjáról abban a pillanatban. Az ókort oly szépnek, teljesnek látták, hogy ott akartak maradni, és egy megbonthatatlan szerződést kötni vele. Ezért folytatták az ókor formáinak imádatát.
- Így tehát teljesen elhanyagoltak jelentős eseményeket, haladást, amely lezajlott a középkorban, és szerették volna úgy felfogni azt, amit nyugodtan kiselejtezhettek. Ez nem csak hiba volt, hanem lehetetlen is. Csak úgy bánhatunk a korszakokkal is, mint az emberrel, vagy a testtel, hogyha valamit túl durvának ítélünk, azt nem törölhetjük csak úgy ki az emberiség könyvének lapjairól. Ahogy a földkéreg rétegeiből sem vonhatunk ki egy-egy réteget, ha azt túl durvának ítéljük meg. Ami történt, megtörtént.
- De ez a lelkesedés az ókor iránt sokkal komolyabb következményeket is hozott a mának. Mindent alaposan kutattott, elemzett, osztályba sorolt. Hamarosan belátták, hogy nem lehet egy kiragadott

antikvitást tanulmányozni az emberiség leltárában, mert minden korszak egymáshoz kapcsolódik, átalakul egy sor átmeneten és hatáson keresztül. Ugyanúgy, mint a geológiában, nem tudunk a talajjal foglalkozni, anélkül, hogy tudnánk, mi van alatta. Ezek a szenvedélyes amatőrök, akik a görög és római formákat egyaránt szerették, de naivitásukban megkülönböztetni nem tudták, tévútra vezették Európát két-háromszáz éven át. – Ugyan, mi az, az emberiség életében? – És a világ minden táján új-görög és új-római stílusban kezdtek el alkotni. Megneveltette volna a görögöket és rómaiakat, az, ahogy mindenféle helyi hagyomány, eredet, emberi készségek, éghajlat, anyagok és társadalmi új feltételeinek figyelembe vétele nélkül építkeztek akkoriban. Párizstól, Rómáig, Madridtól, Szentpéterváron át, Bécsből, egészen Stockholmig sorra épültek a paloták, amik azt színlelték, mintha görögök és rómaiak lennének.

- Mégis, azóta kutatók generációi nőttek fel, és nem esett nehezükre rávilágítani arra, hogy az emberiség nem csak egy fajból áll, és hogy, habár egy pompeii ház bájosa a nápolyi ég alatt, és teljesen megfelelt azoknak, akik 2000 éve éltek, ez nem ok még arra, hogy megfeleljen a saját időnkben a saját éghajlatunknak is. Így tehát egy kifejezett tendencia indult meg az ellenállás irányába. Mindenki elkezdte kutatni inkább a saját gyökereit, honnan jött, ki ő, azért, hogy felhasználják azokat az eredeti formákat, melyek a kortárs igényeknek és mérnöki tudásnak is megfelelnek.

- Ez a mozgalom már igen hangsúlyos Angliában, Németországban, Svédországban, Oroszországban, és napról-napra növekszik. Doxi szemében, tudom, hogy ez az erkölcsi zavar netovábbja, számára, aki mindig az irányítás egységesítésében hitt, és aki sosem akarta elismerni, hogy az embereknek különböző képességük a különböző eredetük miatt van. De én épp ellenkezőleg, úgy hiszem, hogy képességük a gondolataik kiteljesedéséből fakad, ami egy új forrása a jólétnek, és az emberiség nagyságának.

- A filozófus így szólt az emberhez: - Ismerd meg önmagad! -, és valóban ez a kezdete minden bölcsesletnek. Eljött az ideje hogy kimondjuk az emberiségnek: - Ismerd meg eredeted, és megismered képességeidet, és az igaz úton haladhatsz tovább a sorsod felé! -

- Ha elfogadom a lélekvándorlást, mondtam távozóban az újságíró az építésznek, úgy hinném, hogy elfelejtették, Épergos létezésének minden korszakában, őt a Léthé⁸³ vizébe mártani! -

⁸³ Léthé folyója a görög mitológiában az alvilág folyóinak egyike, melyben megmártózva, vagy vízének megízlelésével a holt lelkek elfeljutnak világi életüket a túlvilági lét előtt.

Irodalmi utalás is egyben, Mivel Platón: *Az Állam*, Tizedik könyv, Mi vár az igazságosra a túlvilágon? XVI. részben ír Er-ről, aki beszámol a görög túlvilág működéséről, s ebben is az újjászületendő életek a Léthé kietlen partjára érkeznek, hol szomszédjukat csak a folyó vize olthatja. A folyó vízének különleges ereje a feledés, s így az újszülöttek nem emlékeznek előző életükre. Er, akit az istenek azért küldtek vissza az élők közé, hogy továbbadja a túlvilágon szerzett tapasztalatait nem ihatott a Léthé vizéből, s feltámadván tette feladatát.

Platón a művét Végző tanulságában szintén a Léthé folyó említésével zárja: „Így örökölt meg nekünk, ó, Glaukón, ez a mese: nem vészett el, és minket is megment, ha megszívleljük, és így majd szerencsésen átlábolunk a Léthé folyón, és lelkünket nem fertőzzük meg...”